

•
ANALELE ȘTIINȚIFICE
ALE
UNIVERSITĂȚII „ALEXANDRU IOAN CUZA”
DIN IAȘI
(SERIE NOUĂ)

ISTORIE

TOM LXVIII
2022

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Nelu Zugravu (Iași), Neculai Bolohan (Iași), Alexandru-Florin Platon (Iași),
Petronel Zahariuc (Iași), Ștefan S. Gorovei (Iași), Maria Magdalena Székely
(Iași), Cristian Ploscaru (Iași), Claudiu Topor (Iași), Gabriel Leanca (Iași),
Gheorghe Iacob (Iași), Ovidiu Buruiană (Iași), Victor Spinei, membru al
Academiei Române (Iași), Ioan Aurel Pop, președintele Academiei Române
(Cluj-Napoca), Ovidiu Cristea (București), Antal Lukács (București), Ion
Eremia (Chișinău), Ion Varta (Chișinău), Dennis Deletant (Londra),
Carol Iancu (Montpellier), Hans-Christian Maner (Mainz).

COMITETUL DE REDACȚIE:

Laurențiu Rădvan (redactor șef),
Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu,
Adrian Vițalaru (secretar de redacție),
Mihai-Bogdan Atanasiu (secretar de redacție).

Responsabilitatea pentru opiniile exprimate în textele publicate revine în
exclusivitate autorilor.

Manuscrisele, cărțile și revistele propuse pentru schimb,
ca și orice corespondență se vor trimite redacției:

Laurențiu Rădvan

Facultatea de Istorie
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
B-dul Carol I 11,
700506, Iași, România
Tel.: 40-(0)232-20.12.74
e-mail: radvan@uaic.ro

CUPRINS

Romanian-Serbian relations in the 20th century

Zoran Janjetović, <i>Romanian national minority in the Yugoslav Banat 1918-1948</i>	11
Adrian Vițalariu, <i>In the capital of the allied state. Romanian diplomats in Belgrade (1919-1941)</i>	25
Alexandru D. Aioanei, <i>Yugoslavia and Britain's clandestine actions in Romania during the Second World War</i>	39
Olivera Dragišić, <i>Italian precedent for the armistice negotiations with Romania in 1944</i> ..	51
Vladimir Lj. Cvetković, <i>Yugoslavia and the crisis of Petru Groza government (August 1945 – January 1946)</i>	65
Ionuț Nistor, <i>A marriage of convenience. The Romanian Workers' Party and the Yugoslav emigration in the early 1950s</i>	79
Petar Dragišić, <i>Serbian press and Romanian Revolution in 1989</i>	89

Iulia Dumitrache, <i>Despre potențialul halieutic pontic la Ovidius</i>	101
Ionuț Acrudoae, <i>Cohortes I-VIII Breucorum în secolul I p.Chr. Locuri și oameni</i>	119
Nelu Zugravu, <i>Vasile Pârvan e Marco Aurelio</i>	145
Claudiu-Costel Luca, <i>Ciclurile monarhiei imperiale în Liber de Caesaribus – o abordare istoriografică</i>	159

Alexandru Ștefan, <i>Tentația falsului diplomatic. Cazul lui Ștefan de Sânger, notarul conventului benedictin de la Cluj-Mănăstur</i>	169
Ștefan S. Gorovei, <i>Falsuri și falsificatori pentru istoria românească</i>	185
Radu Cărciumaru, <i>Greci la Târgoviște în veacul al XVII-lea. Interferențe istorico-arheologice</i>	197
Celestin Ignat, <i>Logofeția Țării Moldovei în cea de-a treia domnie a lui Gheorghe Duca (1678-1683)</i>	211
Mihai-Bogdan Atanasiu, <i>Documente inedite ale familiei Goia (I). Ramura lui Sandu Goia</i>	225
Gheorghe Lazăr, <i>Ajutoarele românești în favoarea așezămintelor athonite Karacalu și Marea Lavră. Noi mărturii documentare (sec. al XVIII-lea)</i>	261
Mihai Anatolii Ciobanu, <i>Două planuri rusești ale ansamblului Episcopiei Buzăului</i> ..	287
Laurențiu Rădvan, Mihai Anatolii Ciobanu, <i>Planul satului Lăzăreni (Iași) și surprizele sale: reședința lui Rumeanțev și schitul de la Stânca Jijiei</i>	303
Georgiana Mădălina Mihai, <i>Ținutul Romanului în cadrul organizării administrative a Moldovei în secolul XVIII – prima jumătate a secolului XIX</i>	321

Cuprins

Laurențiu Rădvan, <i>Noi contribuții privitoare la originea și activitatea arhitectului Johann Freywald</i>	337
Alexandru-Florin Platon, „ <i>La Révolution de la Grèce n'est qu'accidentelle...</i> ”: o versiune inedită a relației prințului Gheorghe Cantacuzino despre acțiunea Eteriei în Principatele Române la 1821	355
Cristian Ploscaru, <i>O piesă de teatru și afacerea „idarelelor calpe”. Secvențe din istoria domniilor pămâtenne</i>	413
Maria Rados, <i>Întâia reformă a școlilor din Moldova?</i>	429
Simion Câlția, <i>Decorațiile, instrument de guvernare în timpul domniei lui Carol I</i>	457
Claudiu-Lucian Topor, <i>Romania's Royal Legation in Germany before 1914</i>	473
Mihai Tudosă, <i>Orthodoxy and Orthopraxy Among Romanians During the Great War</i> ..	497
Ovidiu Buruiană, <i>The German military occupation in Romania (1916-1918) and its representation</i>	515
Liviu Brătescu, <i>Centenarul nașterii lui I. C. Brătianu (1921). Memorie socială și legitimare politică</i>	543

<i>In memoriam: Ion Toderășcu</i>	559
<i>Recenzii și note bibliografice</i>	561
Sextus Aurelius Victor, <i>Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis</i> /ediție bilingvă, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații privind limba și stilul și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022, 734 p. (<i>Thesaurus Classicus</i> III) (Cozmin-Valerian Broșteanu); Lactanțiu, <i>Instituțiile divine. Epitoma</i> , traducere și note Petru Pistol, București, Editura Sophia, 2019, 286 p. (Nelu Zugravu); Giovanni Filoramo, <i>Crucea și puterea. Creștinii, de la martiri la persecutori</i> , traducere din italiană de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, București, Editura Humanitas, 2022, 486 p. (Nelu Zugravu); <i>The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions</i> , edited by Sorin Nemeti, Dan Dana, Irina Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Luciana Nedelea and Timea Varga, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 443 p. (Casian Gămănuț); <i>The Roman Provinces. Mechanisms of Integration</i> , edited by Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti, Dan Dana, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 368 p. (Casian Gămănuț); Yann Le Bohec, <i>Războiul în lumea romană 58 a.Chr.–235 p.Chr.</i> , Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, 348 p. (Alex-Marian Cornea); <i>Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII)</i> , volum îngrijit de Monica Dejan cu un cuvânt înainte de Maria Magdalena Székely, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2020, 288 p. (Alexandru Gorea); Mihail K. Qaramah, <i>O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfintelor Taine (sec. XVI-XVII)</i> , Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2022, 307 p. (Celestin Ignat); <i>Doi călători elvețieni și lumea românească la începuturile modernității (1808-1811): Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont. Mărturii inedite</i> , editat	

de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 398 p. (*Adrian-Ionuț Gilea*); Gheorghe-Florin Știrbăț, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, Iași, Editura PIM, 2019, 343 p. (*Andrei Bordeianu*); Radu Mârza, *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900*, Iași, Editura Polirom, 2022, 504 p. (*Renata-Gabriela Buzău*); Sonya Orfalian, *Mărturii ale copiilor armeni 1915-1922*, Iași, Editura Polirom, 2022, 218 p. (*Bogdan Iuțiș*).

<i>Abrevieri</i>	597
------------------------	-----

Recenzii și note bibliografice

Sextus Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*. Carte despre împărași, editio bilinguis/ediție bilingvă, ediția a II-a revizuită și adăugită, traducere, considerații privind limba și stilul și notă asupra ediției de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, abrevieri, studiu introductiv, ediții de izvoare folosite, notă asupra ediției, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, 2022, 734 p. (*Thesaurus Classicus* III).

Acum 17 ani, în urma unui stagiul de cercetare, dar și a unei bune colaborări academice, o nouă apariție editorială vedea lumina tiparului. Avându-l ca prim-autor pe Nelu Zugravu și coautori pe Claudia Tărnăuceanu și Mihaela Paraschiv, cărora li se datorau traducerile inedite din limba greacă și latină, volumul *Antichitatea târzie* apărut la Editura Demiurg alinia istoriografia românească cu cea internațională în privința studiului unei perioade intrate relativ recent în conul de interes al istoricilor. În timp, acest prim pas făcut de Nelu Zugravu a pus bazele unei veritabile școli de cercetare a Antichității târzii, în care au fost angrenați profesori, cercetători, doctoranzi și masteranzi, atât din țară, cât și din străinătate. Pentru a susține noile direcții de cercetare, începând cu anul 2003, inițiatorul, împreună cu unii membrii ai colectivului de limbi clasice (Roxana Curca, Marius Alexianu, Mihaela Paraschiv), a început editarea unor surse latine târzii. În ordinea apariției lor, acestea sunt: *Breviarium rerum gestarum populi Romani* redactat de Rufius Festus (Iași, 2003, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă), *Liber de Caesaribus* a lui Sextus Aurelius Victor (Iași, 2006, traducere de Mihaela Paraschiv), *Epitome de Caesaribus* întocmită de Pseudo-Aurelius Victor (Iași, 2012, traducere de Mihaela Paraschiv), toate fiind publicate la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași.

Acum, la distanță de 16 ani, semnalăm apariția celei de-a doua ediții a operei lui Sextus Aurelius Victor *Liber de Caesaribus*, cunoscută în tradiția manuscrisă ca *Historiae abbreviatae*. În istoriografia internațională, lucrarea acestui autor din a doua jumătate a secolului al IV-lea s-a bucurat de un interes remarcabil, așa cum o arată edițiile în diferite limbi de circulație – germană, franceză, engleză, spaniolă, rusă. În cele ce urmează, ne vom opri asupra acestei ediții, indicând câteva dintre elementele de noutate aduse de Nelu Zugravu și Mihaela Paraschiv.

Așadar, apărută de puțin timp la Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, noua ediție păstrează în mare parte structura celei dintâi: *Abrevieri* (p. 7-10), *Studiu introductiv* (p. 11-154), *Ediții de izvoare folosite* (p. 155-166), *Notă la ediția a II-a* (p. 167-169), textul scrierii în varianta latină și română (*Aurelii Victoris Historiae abbreviatae ab Augusto Octaviano, id est a fine Titi Liuii, usque ad consulatum decium Constantii Augusti et Iuliani Caesaris tertium/ Istoriile abreviate ale lui Aurelius Victor de la Octavianus Augustus, adică de la sfârșitul <istoriei> lui Titus Livius, până la cel de-al zecelea consulat al lui Constantius Augustus și cel de-al treilea al lui Iulianus Caesar*) (p. 170-282), *Note și comentarii* (p. 283-716), *Apendice* (p. 717-726), *Indice* (p. 727-734). O primă diferență față de cea din 2006 este integrarea subcapitolului, de-sine-stătător în prima ediție, *Regiunea Dunării de Jos în lucrarea lui Aurelius Victor* în aparatul critic, aspect ce a dus la o

încadrare mai bună a acestor informații în trama generală a operei. Semnalăm, în acest sens, discuțiile, cu multe elemente noi, din nota 286 (p. 403-405), ce face trimitere la pasajul *Dacorum pileatis hirsutisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio*, din 13, 3, din nota 528 (p. 513-515), privitoare la semnificația expresiei *praesidens Trebellicae* (25, 1), și din nota 623 (p. 569-570), referitoare la pierderea teritoriilor de peste Istru de către Gallienus (33, 3).

Un alt element de noutate este numărul de pagini pe care îl ocupă studiul introductiv în economia lucrării. Dacă în prima ediție acesta număra 67 de pagini, în cea de-a doua el are 140. Faptul trebuie pus pe seama aducerii la zi a bibliografiei, surselor și a interpretărilor dedicate subiectelor abordate – autorul lucrării (p. 11-25), titlul lucrării (p. 25-26), data redactării (p. 26-29), dar și a reluării într-un mod mai aprofundat a dezbatărilor despre izvoarele folosite de Sextus Aurelius Victor în redactarea operei sale și de valoarea datelor transmise (p. 29-54), inclusiv pentru cronologia monarhiei imperiale (p. 55-80), despre ideile morale și politice ale autorului (p. 81-131) și despre religia în *Istoriile abreviate* (p. 131-142). La rândul său, aparatul critic care însoțește textul a fost actualizat și îmbogățit. De exemplu, comparativ cu ediția precedentă, editorul a analizat lexicul politic (*Caesar, Augustus, imperator, dominus, dominatio, tyrannus, potentia, imperium, potestas, Quirites, populus, vulgus* etc.), cel din sfera morală cu rezonanțe politice (*ambitio, prudentia, luxuria, clementia, superbia, saevitia, lenitas* etc.), administrativ-teritorială (*imperium, res publica, status Romanus* etc.), juridică (*peculatus, quadruplatores* etc.), religioasă (*fortuna, prodigium, portentum, ostentum* etc.), culturală (*barbariae* etc.). Această analiză amănunțită este dublată de o inventariere a acestor termeni în întreaga scriere, aspect care facilitează înțelegerea afinităților politice ale lui Aurelius Victor, dar și a personalității sale. Apreciam faptul că, de fiecare dată, în semn de respect pentru cei care l-au precedat, îngrijitorul a făcut trimiteri și la opiniile exprimate de editorii anteriori.

Concomitent, Mihaela Paraschiv a revizuit traducerea, oferind, pe alocuri, lecțiuni noi, care nuanțează versiunea românească și îi conferă mai multă claritate și cursivitate.

În final, menționăm corectarea binevenită a erorilor de redactare sau de informație prezente în diferite capitole ale primei ediții.

Apreciam că avem de-a face cu o reușită editorială, de o înaltă ținută academică, similară multor ediții din surse antice din alte spații istoriografice. Îi încurajăm pe cei doi editori să continue să editeze cu aceeași dăruire și cu același profesionalism și alte opere latinești redactate în perioada Antichității târzii, cum ar fi mult așteptata *Scriptores Historiae Augustae*.

Cozmin-Valerian Broșteanu*

Lactanțiu, *Instituțiile divine. Epitoma*, traducere și note Petru Pistol, București, Editura Sophia, 2019, 286 p.

Petru Pistol a mai tradus din Lactanțiu – *Instituțiile divine* (Timișoara, 2004), *De ira Dei (Despre mânia lui Dumnezeu)* (Timișoara, 2006) (ediție bilingvă). În 2019, a pus la dispoziția celor interesați textul bilingv (latin-român) al *epitoma-ei Instituțiilor divine*, asupra căreia ne vom opri pe scurt mai jos. De la început trebuie spus că *epitoma* făcută de Lactanțiu propriei lucrări mai ample *Institutiones divinae* se înscrie într-o tendință generată de statutul cultural al societății antice târzii, anume abrevierea – *prolixa breuiare*, spune

* Doctorand, Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; broșteanucozmin94@gmail.com.

autorul nostru (*Prooem.* 4) (p. 26) – a scrierilor din diferite domenii – literar, istoriografic, geografic, juridic, teologic, medical etc., care răspundea mai adecvat gusturilor literare ale „oamenilor noi” ai epocii (suverani, senatori, birocrați, militari cu o cultură superficială, ajunși recent în poziții sociale). Pe de altă parte, rămânând în atmosfera spirituală a vremii, să punctăm faptul că, în ciuda caracterului polemic, al tonului agresiv al autorului față de religia, filosofia, justiția, morala, riturile antice, textul latin este foarte interesant pentru ceea ce specialiștii numesc terminologia neutră a divinității utilizată de Lactanțiu, așa cum fac și alți autori creștini și păgâni din veacurile III-IV, perioadă a conviețuirii celor două spiritualități (de exemplu, Arnobius, panegiristi gallo-romani, brevii istoriografici, Ammianus Macellinus, autorul anonim al *Historia-ei Augusta*) – *deus (passim)*, *summus deus* (3.4; 4.3; 44.2), *deus singularis* (4.4), *summus conditor* (21.3), *conditor atque artifex deus* (21.4), *divinitas* (21.4) etc. Tot în sfera terminologiei, scrierea despre care vorbim este interesantă și pentru cunoașterea mutațiilor semantice pe care, în vremea respectivă, le suferă termeni precum *religio*, *superstitio*, *profanus*, *sacrificium*, *philosophia*, *sapientia* (47.1: *uera sapientia id est religione*) ș.a. De asemenea, epitoma dezvăluie caracterul oarecum paradoxal – liberal, dar și constrângător, exclusivist – al gândirii creștine: pentru Lactanțiu, ca și pentru predecesorii săi în frunte cu Paul, credința e o chestiune de voință, o opțiune liberă – *Atquin religio sola est in qua libertas domicilium conlocavit. Res est enim praeter ceteras uoluntaria nec inponi cuiquam necessitas potest, ut colat quod non uult* („Religia este singura în care libertatea și-a stabilit domiciliul. Trecând peste celelalte, situația privește chestiuni de voință: nu i se poate impune cuiva ca necesitate să cinstească ceea ce nu vrea”) (49.1-2, p. 190-191; de asemenea, 47-48, p. 180-191). Cu toate acestea, adevărata dreptate este credința în singurul cult veritabil (*vera religio*) – cel al „adevărâtului Dumnezeu” (*iustitia est ueri dei cultus*) (51.1) (p. 198-199): *haec est fides summa, haec uera sapientia, haec perfecta iustitia* („aceasta este credința supremă, aceasta adevărata înțelepciune, aceasta dreptatea desăvârșită”) (52.10, p. 208-209; de asemenea, 36.2, p. 140-141); de aici, necesitatea de a recunoaște și cinsti doar pe Dumnezeul creștinilor (47.1, p. 180-181; 68.5, p. 282-283), de a-l accepta ca *dominus* și *pater* autoritar, justițiar și violent, de a-l privi cu *amor* și *timor*, de a-i datora *religio*, *pietas* și *obsequio* (29.5, p. 116-117; 36.3, p. 140-141; 54.4, p. 212-213). În context, deși e imoral să te dezici de „credințele publice transmise de străbuni” (*publicae religiones a maioribus traditas*), de „religiile străbunilor” (*maiorum <religiones>*), de vreme ce înaintașii au fost stupizi, acceptând credințe deșarte (*si maiores illi stulti fuerunt in suscipiendis religionibus uanis*), acestea trebuie abandonate (50.1-2) (p. 194-195). În sfârșit, micul tratat polemic se face ecoul unor idei comune în spiritualitatea antică, precum misoginismul (33.5: *Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua uirorum officia mulieres occupabunt!* – „Câtă nefericire va fi pe acel oraș în care îndatoririle bărbaților vor fi preluate de femei!”) (p. 130-131), credulitatea în semnificația premonitorie a fenomenelor naturale (*prodigia de caelo*) (40.10, p. 160-161; 66.5-6, p. 272-273) și pacea utopică de o mie de ani (67.3-5) (p. 276-279), sau față de care creștinismul a manifestat atitudini oscilante, precum omucidul, mai ales cel datorat violenței de război (58.3: *Quid tam horribile, tam taetrum quam hominis trucidatio? Ideo seuerissimis legibus uita nostra munitur, ideo bella execrabilia sunt* – „Ce este atât de îngrozitor, de cumplit precum uciderea unui om? De aceea viața noastră e consolidată în legi foarte severe, de aceea războaiele sunt blestamate” – p. 230-231; de asemenea, 34, 8-12, p. 134-137; 59.5, p. 235-237).

Ediția se deschide cu o *Introdúcere* (p. 5-23) destul de simplistă (nimic despre contextul istoric și literar, nimic despre autor, nimic despre tradiția literară nord-africană / „africanicitatea”, cum o numesc exegeții francezi/ în care se înscrie etc.) și redactată, pe

alocuri, într-un limbaj prea colocvial; structura ei este următoarea: I. *Epitoma lactanțiană a Instituțiilor divine* – aceeași altă carte, p. 5-15; II. *Autenticitatea Epitomei lactanțiene*, p. 16-18; III. *Datarea probabilă a Epitomei*, p. 18-19; IV. *Alte considerații generale asupra formei și conținutului*, p. 19-21; V. *Manuscrise, ediții. Referințe critice*, p. 21-23. Reținem două idei importante, deși lipsite de originalitate, întrucât nu se bazează pe noi argumente extrase din analiza internă a textului sau pe o bibliografie secundară adusă la zi. Astfel, în ceea ce privește datarea, Petru Pistol înclină pentru „decada propusă de Michel Perrin” (p. 14), „așadar, în proximitatea Conciliului de la Niceea”, știindu-se că *Instituțiile divine*, opera-mamă, datează din anii 304-311 (p. 8) (vezi și p. 18-19 cu nota 6) (puteau fi exploatate, printre altele, informațiile din 19.5: *et sunt ab Illo capto anni MCCCCLXX* /p. 73/ și 38.1: *qui ante annos CCC natus ex homine est* /p. 146/). Din punct de vedere al autenticității, pledează, pe urmele lui Samuel Brandt și Michel Perrin, pentru atribuirea acestui opuscul lui Lactanțiu. În context, amintește că „exegeza a reușit să demonstreze și să acrediteze ideea paternității lactanțiene a virulentului pamflet *De mortibus persecutorum*, într-o cvasipenurie de argumente favorabile în acest sens” (p. 16). Exprimarea e prea categorică, savanți recenți aducând numeroase probe de natură istorică, teologică, textologică, lexicală, stilistică care converg în mod convingător spre ideea că *Despre moartea persecutorilor* nu aparține lui Lactanțiu, ci unui anonim din cercurile curții constantiniene – vezi Jean Rougé, Daniel De Decker, *De mortibus persecutorum: un libelle au service de la propagande constantinienne*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.

Editorul are o manieră inconsecventă, chiar incorectă, de a face trimiteri, cum o arată citările din Michel Perrin de la p. 7, 15, 17-18 (notele 2-5), 19 (nota 7) și 20 (nota 9). Printre „referințele critice” apare și Claudiu T. Arieșan, „Studiu introductiv”... (p. 23), dar autorul *Introducerii* a pierdut pe parcurs și forma completă a titlului „studiului introductiv”, și lucrarea care-l conține; e vorba, foarte probabil, de *Studiu introductiv* la ediția *Instituțiile divine*, Timișoara, 2004, p. 7-17. În aceeași categorie de „referințe” indică vocea *Lactance* din *Dictionnaire des Philosophes antiques*, IV, Paris, 2005, unde autorul ei, Christiane Ingremau, ar fi realizat „prezentarea în structură enciclopedică a operei lactanțiene” (p. 23). Ne gândim că, fiind mai degrabă un teolog, un autor patristic, mai mult decât un filosof, se cuvenea indicat un dicționar specializat precum *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, II, F-O, diretto da Angelo Di Berardino, I edizione (Genova, 1983), II edizione aggiornata e aumentata (Genova-Milano, 2007), s.v. *Lattanzio*, col. 2747-2750 (autori V. Loi, B. Amata).

Traducerea are la bază textul latin din ediția lui Michel Perrin publicată în 1987 în cadrul colecției *Sources Chrétiennes*, nr. 335 (vezi p. 23, unde denotația seriei este scrisă eronat *Sources Chrétiennes*) (*infra*, SC). Textul românesc este elegant din punct de vedere stilistic, fidel spiritului retoric și polemic al autorului creștin, lipsit de lexeme vetuste, dar și de neologisme sau expresii supărătoare (totuși, nu poți spune, precum într-o conversație neacademică, „pentru om știința e zero” /26.6, p. 105/, ci „pentru om știința e nimic /sive nu există, n-are valoare/” /*scientia in homine nulla est*/ /p. 104/; de asemenea, cum se poate afirma că „el /Platon – n. n./ mai curând a plonjat în adevăr precum într-o prăpastie abruptă” < *potius in ueritatem quasi per abruptum aliquod praecipitium* /64.6, p. 262-263/? „A plonja” presupune un act asumat, voluntar; or, în prăpastie nu plonjezi, nu execuți conștient o săritură, ci aluneci, cazi, te rostogolești fără să vrei; prin urmare, credem că forma corectă a traducerii ar fi trebuit să fie „el mai curând a alunecat în adevăr precum într-o prăpastie abruptă”, care rezonează întocmai cu critica lactanțiană a gândirii platoniciene despre Dumnezeu și suflete /*quoniam casu, non ratione uerum inuenerat* – „pentru că aflase adevărul din întâmplare, nu

prin demers rațional”/ – 64.6, p. 262-263). „Bună credință” (8.3, p. 45) și „bună voie” (34.8, p. 137) se scriu, respectiv, „bună-credință” și „bunăvoie”.

Câteva opinii și interogații privind tălmăcirea unor termeni tehnici și expresii:

2.5: *mundi re publica* și *moderator* (p. 30) – „republică a lumii” (p. 31), respectiv „moderator”, la fel ca în ediția franceză (SC 335, p. 61); credem că se potrivea „stat al lumii” (vezi 33.9: *Vtrumque rei publicae incommodum* – „Ambele variante sunt un inconvenient pentru stat” – p. 132-133; 66.3: *rem publicam suam feciet* – „statul va deveni al lui” – p. 270-271) și „conducător”.

5.1: *quintam Erythream* (p. 38) tradus prin „Erythrea a cincea /e vorba de cea de-a cincea sibilă – n.n./” (p. 39); la fel în 5.3 (*nisi quod Erythraea* – „cu excepția Erythreei” (p. 38-39) și 37.6 (*Sibylla <Erythraea>* – „Sibila Erythrea”) (p. 145-144); corect ar fi fost „Sibila din Erythrea” (vezi și SC 355, p. 67 /„la cincième d’Erythres”; „celle d’Érythres”/, 157 /„La Sibylle d’Erythres”/) sau „Sibila erythreană”, pentru că este vorba de profetesa oracolului lui Apollo din orașul ionian Erythrae.

7.3: dacă, în textul latinesc, lecțiunea corectă este *Alcimenae* (*Alcimenae adulterio*) (p. 42), atunci în traducere trebuia să fie *Alcimenă (nom. fem.) (în mitologia greacă, există masc. Alcimenes), nu „Alcmena” („adulterul Alcimenei”) (p. 43), fiind necesară o notă care să semnaleze eroarea lui Lactanțiu – *Alcimenă în loc de Alcmena (Alcmene).

7.5: nu „muntele Deta” (p. 45), ci „muntele Oeta” (< *Oetaeus mons*) (p. 44).

10.4: epiclezele lui Iupiter *Optimus Maximus* (p. 50) apar pe românește ca „Cel mai bun, Cel mai mare” (p. 51), corect fiind „Cel foarte bun, Cel foarte mare”.

13.2: *de sacris inscriptionibus ueterum templorum* (p. 54) – „din inscripțiile sacre ale timpurilor de demult” (p. 55); corect e „din inscripțiile sacre ale vechilor temple /templelor de demult”.

15.5: *Romani ex mulierum capillis tormenta fecerunt* (p. 60), pl. *tormenta* fiind tradus prin „instrumente de luptă” („romanii au făcut instrumente de luptă din părul femeilor”) (p. 61); cum arată întreaga istoriografie latină, romanii au făcut din părul femeilor funii, frânghii.

16.1: *Fides* (p. 60) nu a fost tradus; e vorba de zeitatea Buna-credință.

16.2: credem că în traducere ar fi trebuit păstrat numele latinesc al divinității – *Fornax* (p. 62) –, nu redată prin „Cuptor” (p. 63), nota 18 oferind explicația necesară (*fornax* – „cuptor”).

17.2: *Numa... sacerdotia instituit* (p. 64) – „Numa... a introdus sacerdoțiul” (p. 65); corect ar fi fost „Numa... a instituit /orânduit/ sacerdoțiile /preoțiile, funcțiile sacerdotale/” (vezi și SC 355, p. 89: „institutua les sacerdoces”), așa cum arată toate sursele antice.

17.2: *gens (deos familiis gentibusque)* (p. 64) trebuia echivalat cu „gini”, nu „neamuri” (p. 65) (în SC 335, p. 89, „races”!), cum cere foarte precis contextul istoric și spiritual pomenit de Lactanțiu: domnia și reforma religioasă ale lui Numa, în timpul căruia romanii erau împărțiți în familii și gini. Desigur, în multe locuri din *epitoma*, *gens* (*gentes*) semnifică „neam (neamuri)” – e.g.: 2.1 (p. 29), 6.2 (p. 41), 7.1 (p. 43), 15.1 (p. 59), 33.3 (p. 129), 38.5-7 (p. 149), 43.3 (p. 171), 44.1 (p. 173).

18.1: de ce „Teucer” (p. 67), când e vorba de Teucus (p. 66) (< Teucus, Teucros, Teucris)?

18.2: *Latialis Iuppiter* (p. 66) ar fi trebuit tălmăcit prin Iupiter Piatră (Cremene, Silex), mai degrabă decât prin „Iupiter Lațialul” (p. 67), pentru că puțini cititori știu semnificația epitetului; oricum, o notă explicativă infracapitală ar fi fost utilă.

18.3: nu „sicilieni” (p. 67), ci „siculi” (< *a Siculis*) (p. 66).

19.5: de ce „Belos” (p. 73), când numele regelui legendar al assyrienilor e latinizat – *Belus* (*Belum regem Assyriorum...*) (p. 72)?

23.5: *aruspicina* (p. 90) tradus prin „haruspicii” (p. 91) – așadar, o disciplină, o învățătură de origine etruscă despre ritualul citirii măruntaielor animalelor de jertfă este echivalată cu

oficianții prescripțiilor prevăzute – haruspicii (nici nu sună bine pe românește „tot ei au transmis cunoștințe de... haruspicii”; mai corect este „cunoștințe despre haruspicii”); dacă cuvântul românesc „aruspicina” i se părea neadecvat (în limba română există cuvântul „aruspice”), traducătorul putea să păstreze *aruspicina* ca termen tehnic și să-l explice în notă.

23.9: *sacrilegi* (p. 92) – „autori de sacrilegii” (p. 93); se putea și „sacrilegi” (= „care săvârșesc un sacrilegiu”) sau se putea folosi „nelegiuiri”.

25.6: dacă *grammatica* ar putea fi redat prin „gramatică”, nu credem că subs. m. *grammaticus* (*iam grammaticus... dicitur*) poate fi tradus prin „gramatic” („se numește deja... gramatic”) (p. 100-101); mai corect ar fi fost „profesor de literatură” – eventual, „grammatician” (în SC 335, p. 119, „grammerien”), pentru a-l deosebi de medievalul „grămătic”.

26.3: *Socrate atque Academicis* (p. 104) – „Socrate și Academia” (p. 105); Lactanțiu scrie despre „academici” (filosofii platonicieni), nu despre Academia; despre aceasta, în 27.2: *Hic Academia postmodum nata est* („De aici, după aceea, s-a născut Academia”) (p. 104-105); „academicii” sunt menționați de editor la p. 106, în 27.3, deși textul latin n-o cere (*Sed ne ipsi...*) (p. 106).

28: de ce *sumum bonum* din § 9 (p. 110) a fost tradus prin „binele suveran” (p. 111), când celelalte 16 ocurențe din capitol au fost redată prin „binele suprem”? pentru că așa e în ediția franceză (SC 335, p. 127)?

28.3: *Aristippus Cyrenaicae sectae conditor* (p. 106) a fost tradus prin „Aristip, întemeietorul sectei cirenaice” (p. 107) (în SC 335, p. 125: „Aristippe, le fondateur de la secte cyrénaïque”). *Secta* are, aici, ca și în 27.1 (*in sectas*) și 27.2 (*eius sectae principes*) (p. 104-105), înțelesul păgân – acela de doctrină filosofică, învățătură difuzată printr-o școală filosofică, mod de viață și de gândire; prin urmare, e sinonim cu *doctrina* (cf. 31.1: *Epicuri doctrina* – „învățătura lui Epicur”, p. 120-121) și *disciplina* (34.7: *Aristippus... Cyrenaicam instituit disciplinam* – „Aristip... a instituit doctrina cirenaică”, p. 134-135). Această noțiune mai este întâlnită la Lactanțiu, în *De mortibus persecutorum* (dacă acceptăm această atribuire), în textul vestitului edict de toleranță al lui Galerius din 30 aprilie 311 (*qui parentum suorum reliquerant sectam*), Eusebiu traducându-l prin ἁρεσις („erezie”) (HE, VIII, 17, 2).

31.9: nu „Euphoebus” (p. 125), ci Euphorbus (lat. *Euphorbum fuisse*) (p. 124).

32.3: *sicut Pythius praedicauit* (p. 126) – „așa cum l-a numit zeul din Delphi” (p. 127); deși, în principiu, traducerea oferă o informație corectă, ar fi fost indicată păstrarea epiclezei din original, tălmăcirea luând forma „așa cum l-a numit <Apollo> Pythius”; într-o notă infrapaginală se putea indica faptul că apelativul *Pythius* (gr. Πύθιος) era acordat lui Apollo la Delphi.

32.3: „sentință” („sentinței sale”) (p. 127) < *sententia* (*sententiae suae*) (p. 127); poate că era mai adecvat „sentență” („sentenței sale”) (= „maximă”, „cugetare”, „apoftegmă”), de vreme ce un rând mai sus se amintește „proverbul” (*prouerbum*) folosit de Socrate.

33.3: *continentia* (p. 128) echivalat cu „stăpânire” (p. 129); mai potrivit era „stăpânire de sine”, ca în 24.8 (p. 97) sau 68.4 (p. 283); „reținere” ni se pare la fel de binevenit în contextul dat (familia „comună” din statul utopic platonician) (*nulla erit in uiris continentia, numma in feminis pudicitia*).

33.5: *curia* (p. 130) redat prin „curie” (p. 131) (la fel în SC 335, p. 143); nu e deloc eronat, dar, pentru a evita eventuale confuzii date de sensul actual strict specializat al cuvântului „curia” (curia papală), poate că ar fi fost de preferat sinonimul „senat” (prin *curia* se desemna atât senatul de la Roma, cât și senatele orașelor provinciale).

34.1: nu „Xenofon” (p. 133), ci „Xenofan” (lat. *Xenophanes*) (p. 132), pentru că e vorba de filosoful și poetul Xenophanes din Colophon (sec. VI-V î.H.), nu de filosoful și istoricul Xenophon din Athena (sec. V-IV î.H.).

34.7: *amica* (*amiculae suae Laidi*) (p. 134) – tânăra prietenă („tinerei sale prietene, Lais”) (p. 135); opinăm pentru „prietenă dragă, scumpă” – chiar pentru ironicul „drăguță” („drăguței sale, Lais”), care se pretează contextului.

35.5: „apud Platon” (p. 139); de ce s-a păstrat termenul latin (p. 138)?

40.8: foarte bună redare a lui *iudex* și *iudicare* (p. 158) ca „guvernator”, respectiv „a guverna” (p. 159), așa cum cere terminologia administrativă a vremii.

48.1: *numen* (p. 184) – „măreție” (p. 185) („majesté” în SC 335, p. 189); mai nimerit ni se părea „forță, voință, putere divină”, după cum solicită textul latin *habent aliquid potestatis ac numinis* (p. 184); *numen* tradus ca „putere divină” în 20.6 (p. 75), 23.7 (p. 91).

66.3: „strălucirea Imperiului”, „scaunul Imperiului” (p. 271) pentru *imperii dignitas*, respectiv *imperii sedes* (p.170); contextului descris s-ar fi potrivit mai bine, credem, „prestigiul/ demnitatea Imperiului”, respectiv „capitala/ reședința Imperiului”.

Virtus este tradus uneori prin „putere”, la fel ca în ediția franceză – cf. 37.2 (*Hic est virtus* /p. 142/ – „el înseamnă putere” /p. 143/; în SC 335, p. 155, „Il est puissance”); 40.1 (p. 155; în SC 335, p. 165, „puissance”). *Virtus* ca „virtute” în 24.1 (p. 93), 33.6 (p. 131), 38.8 (p. 151), 50.5 (p. 197), 50.7 (p. 199), 55.5 (p. 219), 62.1 (p. 249), 65.2-3 (p. 265), 68.4 (p. 283) etc.

Notele din josul paginilor sunt reduse ca număr și întindere. Petru Pistol a dorit, foarte probabil, să procedeze ca autorul pe care l-a editat – să treacă multe cu vederea (*Prooem.* 3), dar, spre deosebire de destinatarul scrierii lui Lactanțiu, Pentadius (*Prooem.* 1), acest lucru nu va oferi cititorului român neavizat „claritatea de percepție” (*claritas ad intelligentiam*) (*Prooem.* 4). Despre multele personaje mitologice și istorice, divinități, epitete sacre, preoții și ceremonii religioase latine pomenite de scriitorul ecleziastic, editorul nu oferă nicio minimă explicație (vezi doar p. 37 /nota 6/, 53 /nota 15/, 63 /notele 17-20/, 69 /nota 24/, 77 /nota 28/, 87 /nota 30/). Dacă, de exemplu, un lector mai puțin familiarizat cu istoria și religia antică s-ar întreba dacă preoții „gali” amintiți în 8.6 (p. 47) sunt totuna cu „galii” din 15.5 (p. 61), cine este *atheus ille Theodorus* („vestitul ateu Theodor”) din 63.2 (p. 254-255) sau ce sunt geniile, penaiții și larii (23.3, p. 88-89), n-ar găsi nimic care să-l lămurească. De asemenea, în note nu există nicio datare, nicio încadrare în timp a unui eveniment, personaj istoric, fenomen cultural. Cititorii care nu-s istorici vor rămâne doar cu eventualele întrebări: când au fost asediați romanii de către gali (15.5, p. 60-61)? cine este Marcellus care „a pus printre zeități Onoarea și Virtutea” (*Honorem atque Virtutem Marcellus inuenit*) (15.6, p. 60-61)? când se datează „principatul lui Augustus” (*Augusto imperante*) (38.2, p. 146-147)? când i-a învins Vespasian pe iudei (*imperator Vespasianus Iudaeos debellavit*) (41.7, p. 164-165)? O excepție, totuși: la nota 55 de la p. 159, îngrijitorul corectează informația din 40.8 (*Pontius Pilatus, qui tum legatus in Syriam iudicabat* – „Pilat din Pont, care pe atunci guverna Siria ca legat”) (p. 158-159), avertizându-l pe cititor că „Pilat era prefect de Iudeea, nu legat al Siriei”; nu se precizează, însă, când și-a exercitat acesta prefectura.

În concluzie, credem că e o ediție binevenită, utilă publicului larg și celor preocupați de literatura creștină și de istoria polemicii dintre creștinism și păgânism. Rămânem și noi cu întrebarea: când cultura română va avea ediții de nivel științific rezonabil ale autorilor patristici?

Nelu Zugravu*

* Prof. univ. dr., Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; nelu@uaic.ro.

Giovanni Filoramo, *Crucea și puterea. Creștinii, de la martiri la persecutori*, traducere din italiană de Dionisie Constantin Pîrvuloiu, București, Editura Humanitas, 2022, 486 p.

După traducerea și publicarea la Editura Humanitas a cărții lui Catherine Nixey *The Darkening Age. The Christian Destruction of the Classical World* (London, Pan Macmillan, 2017) sub titlul *Epoca întunecării. Cum a distrus creștinismul lumea clasică* (București, 2019), Dionisie Constantin Pîrvuloiu a tălmăcit la aceeași casă editorială o altă lucrare de istoria creștinismului timpuriu, cea a profesorului torinez Giovanni Filoramo, *La croce e il potere. I cristiani da martiri a persecutori* (Roma-Bari, Laterza, 2011) – *Crucea și puterea. Creștinii, de la martiri la persecutori* (București, 2022). Cu siguranță, ea nu va face atâta valvă ca cea a fiicei de călugări din Wales. Putem să bănuim, totuși, că viziunea lipsită de prejudecăți, dar neacuzatoare, față de creștinism ca – *ab initio* – model de viață radicală și fenomen religios intolerant, datorat identității cu totul necunoscute spiritualității antice (adevărul revelat, unic), judecata aspră (ceea ce nu înseamnă părtinitoare) a rolului major al unor personalități politice (împărați romani, mai ales, fie ei legitimi sau uzurpatori) și ecleziastice (episcopi autoritari și rigizi, cu precădere), dar și al teologilor, fanaticilor înregimentați (călugării) și chiar al simplilor fideli în fundamentarea exegetică sau instituirea unei atmosfere tensionate, incriminatoare, coercitive, la adresa adepților vechilor culte, a adversarilor, disidenților, filosofilor și evreilor și în promovarea violenței multiforme, a înșelăciunii și a persecuției contra acestora, evidențierea fără menajamente a rațiunilor imorale din spatele comportamentului abuziv al unor suverani, înalți prelați și teologi (ambitia, orgoliul, invidia, caracterul intrigant, spiritul obtuz ș.a.), maniera perspicace în care a descifrat mecanismele care au transformat Biserica într-o instituție imperială, într-o „corporatie gigantică și privilegiată”, într-o „veritabilă castă”, colaboratoare activă și fidelă a împăratului în impunerea „a ceea ce el considera adevărata ortodoxie” (p. 196), dar și alte puncte de vedere la fel de incitante vor avea ecou nu doar în conștiința credincioșilor lipsiți de prejudecăți, ci și în cea necrozată a habotnicilor. Sfătuindu-l pe traducător și editor să continue în aceeași direcție a punerii la dispoziția publicului a unor contribuții situate alături sau contrare liniei oficiale a autorităților ecleziastice naționale, i-am sugera să tălmăcească extrem de valoroasa și pătrunzătoare lucrare a Polymniei Athanassiadi *Vers la pensée unique. La montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive* (paris, Les Belles Lettres, 2010).

Specialistul, dar și cititorul cu o anumită cultură istorică vor fi surprinși să constate că lucrarea, fie în forma originală, fie în versiunea tradusă, conține unele erori și imprecizii, datorate autorului, dar mai ales traducătorului. Iată unele dintre acestea aparținând lui Filoramo:

p. 104: „înfrângerea catastrofală suferită de Valentinian în fața lui Sapor în 260” (ed. it., p. 79: „la catastrofica sconfitta inflitta da Sapore a Valentiniano nel 260”); este vorba despre împăratul Valerian, care a domnit între 253 și 260, așa cum se amintește ceva mai jos (p. 110) (ed. it., p. 85), nu de Valentinian (inventariat cu această pagină și în indice – p. 485 / ed. it., p. 442/), al cărui principat se plasează între 364 și 375.

p. 114: „lui Maximianus i-a fost atribuit numele de Hercule (*Herculius*)..., în timp ce lui Maximianus Hercule, simbol al energiei eroice...” (ed. it., p. 89: „a Massimiano fu attribuito il nome di Ercole (*Herculius*)..., mentre a Massimiano Ercole, simbolo dell'energia eroica...”); incorect: Maximianus nu s-a numit *Hercule*, ci *Herculius*; el „descindea” din Hercule, fără a se identifica cu acesta, cum subliniază foarte exact panegiriștii gallo-romani.

- p. 121: Dioclețian a luptat împotriva lui Domitius Alexander în 297 (ed. it., p. 96); or, întemeietorul tetrarhiei l-a înfruntat pe Domitius Domitianus (Lucius Domitius Domitianus), conducătorul rebeliunii din Egipt în iunie/iulie 296 sau 297 (*PLRE* I, p. 263, *Domitianus* 6), Domitius Alexander (Lucius Domitius Alexander), uzurpator în nordul Africii între 308-310, intrând în conflict cu Maxentius (*PLRE* I, p. 43, *L. Domitius Alexander* 17). În ediția românească a indicilor acest nume apare doar sub forma „Domitius, împărat” (p. 479), deși în *Indice dei nomi* din original e inventariat ca Domizio Alessandro, Lucio (p. 433).
- p. 122: tatăl lui Constantin, Constantius Chlorus, ar fi fost un creștin superficial, precum Elena (ed. it., p. 96: „La madre Elena era una cristiana, così come il padre Costanzo Cloro, ma si trattava di un cristianesimo superficiale”); la p. 100 din ediția italiană citim că tetrarhul „aveva onorato il Dio supremo” (ed. rom., p. 126: „îl cinstise pe Zeul suprem”). Pentru că veni vorba de Constantius Chlorus (p. 113-114, 120, 121, 229, 231) (< „Costanzo Cloro” în ed. it., p. 88 /2x/, 89 /2x/, 95, 96 /2x/), care nu era creștin nici măcar „superficiale”, să precizăm că porecla *Chlorus* i-a fost dată mult mai târziu (secolul al VI-lea), nefiind folosită în epocă în care a trăit.
- p. 123: „divinitatea supremă adorată de împărații ilirici” ar fi fost Sol invictus (ed. it., p. 97); afirmația e valabilă doar în cazul lui Aurelian, cum se poate citi și *infra*, p. 249-250 (ed. rom.), 213 (ed. it.).
- p. 125: armata lui Maxentius a fost înfrântă în două bătălii, lângă Torino și lângă Verona (ed. it., p. 99); de fapt, au fost trei confruntări pierdute de armatele lui Maxentius – la *Segusio* (Susa), *Augusta Taurinorum* (Torino) și *Verona* (cf. *Pan.*, IX [12], 2-15; X [4], 17, 3; 21-27).
- p. 148: „Leon”, *dux* păgân; Ursacius”, „conte” (cf. ed. it., p. 120: „un *dux* pagano, Leone, e un conte, Ursacio”); cu același statut sunt înregistrați și în indicii de nume din ambele ediții – p. 482, 485 (ed. rom.), 438, 442 (ed. it.); or, Leontius, căci așa ar fi trebuit redat pe românește, era „comite” (mai corect decât „conte”, care e un termen din nomenclatura nobiliară medievală) („comite” < *comes*) (cf. *PLRE* I, p. 499-500, *Leontius* 4), iar Ursacius era *dux* (*PLRE* I, p. 984, *Ursacius* 1).
- p. 158: „binefăcători și evergeți” (< it. „benefattori ed evergeti”, p. 129); or, e vorba de una și aceeași instituție – cea a binefăcătorilor (evergeților); explicația traducătorului din josul paginii e parțial corectă: în *poleis*-urile grecești anteromane, titlul de *euergétes* nu era acordat doar „străinilor”, ci în primul rând unor locuitori ai cetății care o sprijiniseră financiar, edilitar, economic.
- p. 178: *Cuvântarea la adunarea sfinților*, „rostită probabil cu prilejul Vinerii Mari a anului 328, la sfârșitul unui conciliu ținut la Nicomedia” (ed. it., p. 147); opinia mult mai plauzibilă e că *Ad sanctorum coetum* a fost rostită de Constantin în a doua săptămână a lunii aprilie 325 – vezi, în ultimă instanță, B. Bleckmann, *Ein Kaiser als Prediger. Zur Datierung der Konstantinischen 'Rede an die Versammlung der Heiligen'*, în *Hermes*, CXXV, 1997, p. 183-202; T. D. Barnes, *Constantine's Speech to the Assembly of the Saints: Place and Date of Delivery*, în *JThS*, LII, 2001, p. 26-36.
- p. 217, nota 30: *magister equitum* ar fi fost „o demnitate din perioada republicană care a fost reînstituită de Constantin cel Mare cu scopul de a conduce cavaleria” (ed. it., p. 403, nota 30: „Una carica del periodo repubblicano che fu di nuovo istituita in età tardoimperiale da Costantino I col compito di comandare la cavalleria imperiale.”); denotația și responsabilitatea corespund cu „demnitatea republicană”, dar sub nicio formă nu poate fi vorba de vechea demnitate republicană „reînstituită”; magistratura ecvestră republicană era una excepțională, ca și cea a dictatorului, căruia îi era subordonată.

Divus este explicat, în mod corect, ca fiind un termen specific cultului imperial tradițional (ed. it., p. 289; ed. rom., p. 333). Deși Theodosius I și-a păstrat acest calificativ (ed. it., p. 330; ed. rom., p. 378), în *oratio de obitu Theodosii* din 395, Ambrozie nu-l mai utilizează; „episcopul – scrie Filoramo – desacralizează astfel figura împăratului”. Împăratul nu putea deveni *divus* decât printr-o decizie a Senatului, fapt care, la acea vreme, nu avea cum să se mai întâmple; așadar, Ambrozie nu avea ce să desacralizeze. După Constantin, calificativul respectiv continuă să fie folosit și de suveranii creștini (vezi numeroasele constituții din *Codex Theodosianus*), dar, așa cum s-a arătat demult (F. Martroye, *L'épithète divus appliquée aux empereurs chrétiens*, în *BSAF*, 1927, p. 299-297), el nu mai avea o semnificație religioasă, ci definea tot ceea ce ținea de persoana împăratului („sacru”, „imperial” sau, pentru cei decedați, „de sacră amintire” – e.g.: *CTh*, VI, 13, 1 / 21 martie 413/: *qui et divinis epulis adhibentur...*; 32, 2 / 12 ian. 422/: *qui in prima vel secunda forma divino beneficio supernumerarii reperuntur...*; VII, 13, 4 / 27 apr. 367/: *secundum divi constantini decretum...* etc.).

Într-o eventuală reeditare, traducerea trebuie revizuită, pentru că sunt pasaje care, fie se abat de la textul italian în special prin omisiune, fie echivalează necorespunzător pe românește – ca grad de sinonimie sau formă gramaticală – cuvintele italiene; astfel, unele dintre ele deformează grav realitatea istorică. Iată câteva exemple:

p. 23: „Trinitatea capitolină”; în principiu, nu e greșit, dar formula constant uzitată de istoricii antichității și ai religiei romane este „triada capitolină”, cum se vede și în ed. it., p. 7: „la triade capitolina”.

p. 27: „și regele din Alba Longa”; corect, „și regii din Alba Longa”, așa cum scrie autorul tradus (ed. it., p. 10: „e i re di Alba Longa”) și cum e realitatea istorică.

p. 36: *flamen Dialis*, preotul lui Iupiter, „purta pe cap un acoperământ specific, confecționat din rămășițele unei victime bovine consacrate lui Juppiter, **însoțite** de o ramură de măslin” (subl. n.). Făcut astfel, acordul conduce către o exprimare ce contrazice și textul italian, și realitatea istorică: nu resturile victimei consacrate erau „însoțite de o ramură de măslin”, ci *pileus*-ul de pe cap („acoperământul specific”) era „surmontat de o ramură de măslin”, cum se poate citi în ediția originală: „il *flamen Dialis*, e cioè il sacerdote incaricato del culto di Giove, portava in testa un copricapo particolare formato con le spoglie di una vittima bovina consacrata a Giove e **sormontato** da un ramo d'olivo” (p. 18, subl. n.).

p. 36: „un **arhaic** colegiu sacerdotal roman... un colegiu sacerdotal roman arhaic” (subl. n.), dar originalul cere o altă traducere – „un **antichissimo** collegio sacerdotale romano... un collegio sacerdotale **arcaico** romano” (p. 18, subl. n.).

p. 36: „consacrați cultului zeiței Dia”; în ediția italiană, p. 18: „consacrati al culto della dea Dia”; traducerea corectă ar fi fost „consacrați cultului lui dea Dia”, pentru că numele divinității acesta era – *dea (Dea) Dia*.

p. 48: „cultul Cibelei ne arată cât de deschis era sistemul politeist roman la noi influențe”; ed. it., p. 29, e mai nuanțată: „l'esempio del culto di Cibele mostra bene il grado di **integrazione tollerato** dal sistema politeistico romano” (subl. n.).

p. 56-57: „să luăm, de pildă, cultul lui Iuppiter Dolichenus, a cărui venerare a început în provincia romană Siria, mai precis la Dolichus, unde Iuppiter a fost asimilat divinității supreme a hitiților, care supraviețuise în acel colț de țară”; textul italian nu permite în totalitate o asemenea tălmăcire: „Si prenda, ad esempio, il culto di Giove Dolicheno, che ebbe inizio come venerazione **di una divinità locale della Commagene, che faceva parte della provincia romana di Siria**, e più precisamente di Dolico, dove **lo Zeus greco** era stato **da tempo** assimilato al dio supremo degli Ittiti, sopravvissuto in quel **remoto** angolo di terra.” (p. 37, subl. n.).

p. 114: „ca deținător al autorității supreme, el /Dioclețian – n.n./ și-a luat numele de *Iovius*, pentru că, descendent al lui *Iuppiter*, a primit de la zeul suprem sarcina de a guverna lumea... lui Maximianus i-a fost atribuit numele de Hercule (*Herculius*), fiul lui *Iuppiter*, pentru a sublinia, prin rangul său semidivin, dependența de puterea supremă a lui Dioclețian, însărcinată cu cărmuirea universală a lumii, în timp ce lui Maximianus Hercule, simbol al energiei eroice...”; text italian: „In quanto detentore dell’autorità suprema, egli /Dioleziano – n.n./ **si fece chiamare Giove** o *Iovius* poiché, discendente di *Juppiter*, riceveva dal dio supremo l’incarico di governare sul mondo... a Massimiano fu attribuito il nome di Ercole (*Herculius*), figlio di Giove, a sottolineare, con il suo rango semidivino, la sua dipendenza dal potere supremo di Diocleziano, **in cui risiedeva la *providentia associata a Giove*** incaricata del governo universale del mondo, mentre a Massimiano Ercole, simbolo dell’energia eroica...” (p. 89, subl. n.). Prin urmare, câteva elemente de nuanță care nu se regăsesc în ediția d-lui Pîrvuloiu. Însă, din punct de vedere al realității istorice și al ideologiei imperiale tardoantice, nici Dioclețian nu a avut numele de Iupiter, nici Maximianus pe cel de Hercule (vezi *supra*); Iupiter și Hercule erau doar „zeii octoritori” ai celor doi, cum se spune corect la p. 331 (ed. it., p. 287), denotațiile *Iovius* și *Herculius* semnificând că diarhii (tetrarhii, mai târziu) erau doar epifanii ale divinităților respective.

p. 124: „Constantin i-a dat-o în căsătorie pe Fausta, fiica sa, care i-a dezvăluit lui Maximianus ce uneltea tatăl ei împotriva lui”; or, în realitate, a fost **total pe dos**, cum o arată și textul italian: „Costantino ne sposo la figlia Fausta che gli rivelò come il padre stesse tramando contro di lui.” (p. 98).

p. 127: „Eusebiu, scriind la începutul deceniului al treilea din veacul al III-lea”; Eusebius a trăit în prima treime a secolului al IV-lea; textul italian este: „Eusebio, scrivendo all’inizio degli anni Trenta” (p. 101).

p. 133: „luând locul ghicitorilor păgâni care însoțeau armata imperială”; or, în ediția italiană se poate citi „prendendo il posto di **sacerdoti** e indovini pagani che accompagnavano l’esercito imperial” (p. 106, subl. n.).

p. 195: „Constantius a cedat presiunilor fratelui său”; textul italian este „Costanzo cedette alle pressioni del fratello **Costante**” (p. 163, subl. n.), fiind vorba de cel mai mic dintre fiii lui Constantin – Constans.

p. 200: „Bisericile din Orient”; or, în ediția italiană e „le chiese d’Occidente” (p. 168).

p. 201: „donatistul Trichonius, în deceniul al șaptelea al veacului al IV-lea, i-a acuzat pe creștinii catolici că nu au alt rege decât pe **Cezar** /< it.: „altro re che Cesare”, p. 169” (subl. n.). Din traducere, se înțelege că e vorba de regele Cezar! Credem că era mai nimerit ca ultima secvență să fi fost tradusă prin „un alt rege decât Cezarul /eventual, *Caesar*-ul – adică, împăratul – n.n./”.

p. 209: „precum prefectul sau *comes*” (în ediția italiană, „come il prefetto o il *comes*”, p. 176). Pentru a se realiza acordul corect în română, trebuia tradus prin „precum prefectul și comitele”, chiar cu riscul de a evita forma latină, „*comes*-ul” sunând anapoda în română (vezi și „*comitatus*-ul” de la p. 194 sau „*magister militum*-ul” de la p. 327).

p. 217: „Constantius, care în epocă se afla la Antiohia”; mai adecvat ar fi fost „Constantius, care **atunci** /it. „all’epoca”, p. 184/ se afla la Antiohia” (subl. n.) (se mai întâlnesc asemenea exemple în traducere).

p. 217: „la băile publice zise ale lui Zeusippus”; în italiană e „nel bagno pubblico detto di Zeusippo” (p. 184); așadar, corect ar fi fost „la baia publică zisă a lui Zeuxippus /nu Zeusippus – n.n./”.

p. 218: „în 350, la moartea lui Constantius”; e vorba de moartea lui Constans, fratele mai mic al lui Constantius, așa cum spune clar textul italian: „Alla morte nel 350 di **Costante**” (p. 185, subl. n.), și cum se afirmase corect anterior (vezi p. 192: „Constans a domnit până în 350”). Tălmăcire incorectă de nume și la p. 241 – Constantin (2x) în loc de Constantius (cf. „Costanzo” în ed. it., p. 205).

p. 229: „prima grijă a mamei sale”; or, pe italienește e „prima cura di sua madre **Elena**” (p. 195, subl. n.).

p. 230: de comparat textul românesc („Mama Basilinei, Teodora, era o prințesă siriană, al cărei nume («Darul lui Dumnezeu») era relevant pentru religiozitatea arzătoare a nepotului. Tot oriental era și sângele **împărătesei** Basilina, «regala» sau «suverana», născută din latifundiar bogat din Bitinia...”) (subl. n.) cu cel italian, p. 196 („la madre di Basilina, infatti, Teodora, era una principessa siriana il cui nome **teoforo** («dono di Dio») **è come un presagio** dell’ardente religiosità del nipote; orientale è anche il sangue **della madre** Basilina, la «regale» o la «sovrana», nata da **nobili** latifondisti ricchi **di terre** in Bitinia...”) (subl. n.); se observă câte secvențe foarte importante pentru cunoașterea adecvată a realității istorice au fost omise din versiunea românească!

p. 230: „Iulius Iulianus, deja guvernator al Egiptului”; corect era: „**fost** guvernator al Egiptului” (< it. „Giulio Giuliano, già governatore d’Egitto”, p. 195); mai sunt și alte exemple asemănătoare.

p. 231: „Au fost cruțați Iulian, pe atunci în vârstă de doar șase ani, și celălalt frate vitreg al său, poate pentru că era bolnav”; textul primar este: „Furono risparmiati Giuliano, allora di soli sei anni, e l’altro suo fratellastro Gallo, **forse perché, malato, lo si ritenne in fin di vita**.” (p. 196, subl. n.).

p. 231: „în ultimii ani ai regatului său”; corect era: „în ultimii ani ai domniei sale” (< it. „negli ultimi anni del suo regno”, p. 196).

p. 239: conform traducerii, s-ar înțelege că Iulianus și Constantius II ar fi fost fiii lui Iulius Constantius („Între timp, evenimentele politice păreau să se precipite spre o confruntare fatală **între** cei doi fii ai lui Iulius Constantius”) (subl. n.); or, acesta din urmă (Iulius Constantius), fratele vitreg al lui Constantin I (vezi p. 229), era tatăl doar al lui Iulianus (vezi p. 231), Constantius II fiindu-i văr; confuzia se datorează înțelegerii și traducerii greșite a textului italian: „Nel frattempo, gli eventi politici sembravano precipitare verso una china mortale **per** i due figli di Giulio Costanzo.” (p. 204, subl. n.); prin urmare, este vorba despre cei doi frați vitregi după tată – Iulius Constantius –, anume Gallus și Iulianus, a căror relație cu vărul lor Constantius II a alunecat pe „o pantă mortală” („una china mortale”).

p. 240: „Iulian, scriind câțiva ani mai târziu și încercând să atenueze responsabilitatea – oricum discutabilă /sic!/ – pe care o purta fratele său /sic!/”; ed. it., p. 205, arată că traducătorul a omis numele fratelui **vitreg** al lui Iulian și a tălmăcit greșit cuvântul italian subliniat mai jos, schimbând total înțelesul inițial al frazei: „Giuliano, scrivendo alcuni anni dopo, mentre attenuò le responsabilità del fratellastro **Gallo**, che pure erano **indubbie**”; toate izvoarele antice recunosc că „responsabilitatea” lui Gallus era „neîndoielnică” (guvernarea Orientului prin violență, cruzime, decizii neinspirate etc.).

p. 241: „trăia împreună cu Elena”; or, pe italienește e „viveva ancora con **la moglie** Elena” (p. 208).

p. 241: „«am cerut lui Dumnezeu /sic!/»”; ed. it., p. 208: „«chiesi al dio»” – deci „am cerut zeului”, care, cum se dovedește imediat, era Zeus (ed. rom., p. 241; ed. it., p. 209). La fel, p. 251, „sub privirea vigilentă a lui Dumnezeu”, dar e vorba de „Zeul” („sotto lo

sguardo vigile di Dio”) (ed. it., p. 215), într-un pasaj unde se discută în întregime despre religia păgână.

p. 262: Atarbius „guverna provincia Euftrat cu titlul de *praeses*” (vezi și p. 478 /*Indice de nume*/) (ed. it., p. 225: „Atarbio... che a quel tempo governava la provincia dell’Eufrate col titolo di *praeses*”) (vezi și p. 434: „*praeses* della provincia dell’Eufrate”); „provincia Euftrat” nu exista în nomenclatura administrativă a Imperiului, ea numindu-se *Euphratensis*. p. 285: „La sfatul lui Sozomen, împăratul /e vorba de Theodosius I – n.n./ interzisese deja în 381 ca în forul constantinopolitan să aibă loc adunări și dezbateri cu privire la natura și esența lui Dumnezeu”. Istoricul bisericesc Sozomen a trăit în veacul al V-lea, sub Theodosius II, deci nu avea cum să-l sfătuiască pe Theodosius I; inadvertența vine din înțelegerea limitată a expresiei italiene ce deschide textul: „**ad avviso di Sozomeno** /,**în opinia lui Sozomen**”/, già in precedenza, forse nel 381, l’imperatore aveva vietato che nel foro di Costantinopoli avvenissero assemblee e discussioni sulla natura e la sostanza di Dio” (p. 246, subl. n.).

p. 301: „Flavius Theodosius, magistru al cavaleriei lui Valentinian I”; o cunoaștere mai bună a terminologiei gradelor militare antice târziu i-ar fi permis traducătorului să redea mai corect statutul lui Theodosius cel Bătrân în armata romană – „comandant al cavaleriei” (lat. *magister equitum*), chiar dacă limba italiana permite formula „maestro di cavalleria di Valentiniano I” (p. 260).

p. 318: „diferiții împărați creștini, cu excepția lui Iulian, firește, care **i-a urmat** /sic!/ lui Constantin” (subl. n.); din această versiune de traducere se înțelege că doar Iulian a succedat lui Constantin; or, acordul se face cu „diferiții împărați creștini”, cum o arată originalul: „**erano succeduti**” (p. 275, subl. n.).

p. 326 (nota): ciudată explicație a termenului *decennalia* pentru un absolvent de limbi clasice: „sărbătoarea a douăzeci de ani de domnie a împăratului” (!!); *decennalia* celebrau 10 ani de la urcarea pe tron, aniversarea a 20 de ani fiind denumită *vicennalia*.

p. 357: la această pagină, inclusiv într-un citat di Optatus de Milevi, se menționează un „Lamellef”, despre care nu este prea clar dacă se referă la o localitate sau la o persoană („Prima îl privește pe Lamellef... «care s-au năpustit asupra lui Lamellef din toate părțile»). Nici textul italian nu e limpede (p. 311: „La prima riguarda Lamellef... «che... piombarono su Lamellef da direzioni diverse»). Acest lucru se datorează redării incomplete în ediția italiană a textului lui Optatus de Milevi, *Adv. donat.*, II, 18: *qui tota celeritate concurrerunt ad castellum Lemellense* (PL XI, col. 969, subl. n.); *castellum* (sau *opidum*) *Lemellense* se afla în Mauretania Sitifensis.

p. 383 și 386: „o *crimen publicum*”; *crimen* e la genul neutru, deci ar fi trebuit „un *crimen publicum*”, așa cum e și în ediția italiană (p. 334 și 337: „un *crimen publicum*”), dar, pentru că pe românește nu pare să sune prea bine, se putea evita articolul nehotărât tălmăcindu-se „erezia devine astfel *crimen publicum*” (p. 383), „erezia devine, prin definiție, *crimen publicum*” (p. 386).

p. 412: deși se spune în mod corect că vestitul retor Themistius rostise la 1 ianuarie 364 o cuvântare „**la** Ancyra, în onoarea noului împărat Iovianus” (subl.n.), un rând mai jos suntem informați că „Themistius sosise **la** Constantinopol... cu intenția fâșișă de a-i reaminti împăratului nou ales...”; prin urmare, Iovianus s-ar fi aflat la Constantinopol. Din nefericire pentru el, nu a ajuns niciodată, ca suveran nou ales, la Constantinopol, murind asfixiat la Dadastana, la granița dintre Galatia și Bithynia (vezi p. 279; ed. it., p. 240). Or, această confuzie pe care o induce textul românesc provine tot dintr-o traducere necorespunzătoare a textului italian: Filoramo scrie că Themistius a ținut un discurs „**ad** /la – n.n./ Ancira” și că „era arrivato **da** /de la – n.n./ Costantinopoli” (p. 359).

Exemplele ar putea continua.

Unele traduceri din autorii creștini, redate după edițiile românești (mai ales cele din colecția *Părinți și scriitori bisericești*), excedă textul italian și suferă prin faptul că se îndepărtează foarte mult de la original, așa cum se întâmplă cu fragmentul din *Viața lui Constantin* (IV, 72, 1) (în notă se indică IV, 71-72 (sic!)) transcris la p. 175-176 (e.g.: „ca un adevărat «Biruitoare», ca un adevărat «Mărit» și «August»”; textul grecesc redă, simplu, titulatura imperială – Νικητὴς Μέγιστος Σεβαστὸς).

Traducătorul dă dovadă de lipsa de acuratețe din punct de vedere istoric și terminologic: Spania (p. 19, 59, 113, 301 /2x/, 343 etc.), origine „spaniolă” (p. 280), „spaniolul” Magnus Maximus (p. 317), termeni ce trebuie evitați pentru antichitate, recomandându-se Hispania, hispanic, hispan; Iuppiter (p. 20, 36, 53, 54, 56, 57, 114, 115), dar și Juppiter (p. 23, 36) și „Jupiter” (p. 24, 57, 61); Cristos (*passim*) și Hristos (p. 81, 239, 287, 291 /pe aceeași pagină și Cristos/, 307, 310 etc.); Iliric (p. 121, 124, 195, 230, 252, 316 etc.), „iliric(i)” (p. 123), „ilirieni” (p. 241); „conte” (p. 148), „comes-ul sau contele Dionisie” (p. 190) (< it. „il comes o conte Dioniso”, p. 158), „contele palatului” (p. 199) (< it. „conte del palazzo”, p. 167), „comes” (p. 209) (în ediția italiană, „il comes”, p. 176), „comis /sic!/ -ul Gaudentius” (p. 405) (vezi și p. 480 /*Indice de nume*/: „Gaudentius, comis”), în original fiind scris „il comes Gaudenzio” (p. 353) (p. 437 /*Indice dei nomi*/: „Gaudenzio, comes”); Magnesius (p. 192, 197 /2x/) – Magnentius (p. 236 /2x/, 450, 482 /*Indice de nume*/), cea din urmă formă fiind corectă; confuzia pe care a creat-o singur l-o fi determinat pe traducător ca în *Indice* să nu menționeze în dreptul numelui p. 192, 197; Poetavium (p. 240, 323), corect fiind Poetovium sau Poetovio (it. Petovio, p. 204, 280); Areta (p. 255, 476), așa cum e și în forma italiană (p. 218, 433) – de fapt, Arethas, arhiepiscop de Caesarea, teolog din secolul al X-lea, care a conservat câteva fragmente din scrierea *Împotriva galileenilor* a lui Iulian (cf. Giuliano Imperatore, *Contra Galilaeos*, introduzione, testo critico e traduzione a cura di Emanuela Masaracchia, Roma, 1990, fr. 90, 92-95, 100-107); nu Gildonius (p. 359, 365, 480) (it. Gildone – p. 313, 318, 437), ci Gildo, prinț maur devenit *comes et magister utriusque militiae per Africam* (PLRE I, p. 395-396, *Gildo*), care nu a fost „rebel donatist” (p. 480, *Indice de nume*) (< ed. it., p. 437, *Indice dei nomi*: „rivoltoso donatista”), ci, în revolta sa împotriva autorității imperiale occidentale declanșată în 397, i-a sprijinit pe donatiști, motiv pentru care Augustin îi numea pe aceștia din urmă *Gildonis satellites* (*Contra litteras Petiliani donatistae*, II, 101, 232 – cf. https://www.augustinus.it/latino/controllo_petiliano/index2.htm).

Cuvintele românești compuse sunt redate aproape constant în grafii incorecte (din păcate, la foarte multe edituri din România, inclusiv la una cu pretenții, cum se vede, verificarea corectitudinii ortografice a dispărut!): p. 11: „bună-voință” în loc de „bunăvoință”; p. 50: „anglosaxon”, dar corect e „anglo-saxon”, precum „greco-egipteană” (p. 58); p. 60: „întru câțva” pentru „întrucâtva”; p. 210: „familie aristocratică locală bine-cunoscută (sic!)”; p. 304, 368: „dreapta credință” în loc de „dreapta-credință” etc.

Câtva observații pe margine indicilor de nume (p. 477-486), care, în general, urmează *Indice dei nomi* din ediția italiană (p. 433-442). Apreciem păstrarea indicației statutului social, politic, religios, ecleziastic, intelectual al persoanelor repertoriate, fapt care vine în sprijinul cititorului. Totuși, unele nume nu au specificația amintită (e.g.: Nabucodonosor, p. 483, deși în indicele italian, p. 439, apare ca „re babilonese”), iar unele pagini nu sunt inventariate (e.g.: la intrarea „Tertullian, apologet” lipsesc p. 44, 49, 53, 76, 100, 102, iar la „Magnentius, uzurpator”, p. 192, 197). Unele nume nu sunt redate în forma completă (*duo nomina, tria nomina*) – de exemplu, Lutatius Catullus (sic!) (p. 22) e prezent doar în versiunea Catullus (sic!) (p. 478), deși la p. 23 este menționat ca C. Q. Lutatius

Catulus (ed. it., p. 6 /C.Q. Lutazio Catulo/, 434 /Catulo, Caio Quinto Lutazio/, M. Minucius Rufus (p. 22) apare doar ca Minucius Rufus (p. 483) (Minucio Rufo, Marco, în ediția italiană, p. 429). În volum și în *Indice* sunt menționați un Sallustius, guvernator (p. 269, 484), și un Sallustius (Sallustius Secundus), prefect al Orientului (p. 275, 278, 279, 484). Traducătorul a încurcat un pic paginile și responsabilitățile celor două personaje, pentru că a redat greșit unul dintre nume – Sallustius, guvernator, în dreptul căruia trebuie indicate paginile 269 și 275 (despre el, *PLRE* I, p. 798-799, /*Flavius Iulius Sallustius* 7/ și, eventual, p. 796 /Sallustius 1/, și **Salutius** Secundus, prefect al Orientului, pomenit la p. 278 și 279 (**Saluzio** Secondo în ed. it., p. 239, 240, subl. n.) (despre el, *PLRE* I, p. 814-817, *Saturninius Secundus Salutius* 3). *Indice*-le menționează corect că Flacilla (Placilla) era soția lui Theodosius I (p. 480), spre deosebire de ediția Filoramo, unde apare ca „moglie di Valentiniano” (p. 436) (informația corectă e la p. 260), dar formula onomastică e eronată – Flacilla Placila, Aelia Flavia; la p. 301, Aelia Flavia Flacilla (Placilla).

Prin urmare, o lucrare ce, într-adevăr, trebuia să fie cunoscută și publicului românesc, fapt pentru care trebuie să-i mulțumim d-lui Pârvaloiu, dar care ar fi meritat o traducere mai bună.

Nelu Zugravu*

The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions, edited by Sorin Nemeti, Dan Dana, Irina Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Luciana Nedelea and Timea Varga, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 443 p.

Volumul colectiv *The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions*, apărut la Editura Mega în anul 2019, cuprinde contribuții semnate de Sorin Nemeti, Dan Dana, Irina Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Luciana Nedelea și Timea Varga. Cu excepția introducerii (p. 7-25) și a concluziei (p. 429-436), conținutul lucrării este organizat în două părți, intitulate *Romans about Dacians. The Image of Dacia and of Its Inhabitants* (p. 27-157), respectiv *Dacians in the Province of Dacia and in The Roman Empire* (p. 159-428).

Introducerea lucrării, scrisă de Sorin Nemeti și Dan Dana, reprezintă o excelentă sinteză a evoluției problemei continuității dacilor, a relevanței temei astăzi, precum și a necesității readucerii în prim plan a discuției despre populația dacică într-un mod cât mai clar. Limbajul este pe deplin articulat, obiectiv și nepărtinitor, iar speculațiile și parti-pris-urile lipsesc cu desăvârșire.

Partea I a lucrării este deschisă de studiul Eugeniei Beu-Dachin (*Ancient authors about the 2nd–3rd-century Dacians*, p. 29-98), care întocmește un corpus al surselor literare ce fac referire la daci pe parcursul stăpânirii romane în nordul Dunării. Textele sunt expuse în ordine cronologică, începând cu Publius Papinius Statius și încheind cu Zonaras, și sunt prezentate în versiune bilingvă, autoarea fiind responsabilă de traducere, în cazurile în care aceasta nu a fost făcută anterior. De asemenea, studiul este însoțit de o scurtă, dar foarte utilă, prezentare a unora dintre autori și a caracterului surselor discutate. Interpretarea acestora este realizată cu precauție și într-o manieră echilibrată, ca urmare a observației asupra intențiilor propagandistice ce le-au motivat, precum și a scăderii drastice a atenției asupra dacilor în urma victoriei din 106 și a renașterii sale odată cu abandonarea provinciei.

* Prof. univ. dr., Centrul de Studii Clasice și Creștine, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; nelu@uaic.ro.

Percepția asupra dacilor este descrisă în continuare de către Irina Nemeti într-un studiu dedicat prezenței acestora în arta romană (*Dacians in Roman art*, p. 99-157). Reprezentările sunt organizate în mai multe categorii: monumente oficiale (cu 18 subcategorii), monumente funerare (3 subcategorii), monumente votive, respectiv iconografie minoră (8 subcategorii). Conținutul este însoțit de nu mai puțin de 17 planșe, iar fiecare dintre acestea include mai multe exemple de reprezentări ale dacilor sau referitoare la Dacia. Perspectiva adoptată denotă încadrarea provinciei într-un anumit tipar al imaginarului artistic roman asupra barbarilor.

Primul studiu din partea a II-a constă într-o excelentă și consistentă sinteză semnată de către Dan Dana (*Dacians in the provinces of the Roman Empire. An overview*, p. 161-262). Evidența prezenței dacilor pe teritoriul Imperiului Roman este abordată într-o manieră exhaustivă, acoperind astfel o carență istoriografică ce nu mai putea fi ignorată. În cadrul a 11 subcapitole sunt aduse în discuție toate sursele epigrafice ce atestă prezența unor daci, grupate în funcție de provincie în cazul militarilor, fiind sunt interpretate și subliniate toate coordonatele ce derivă dintr-un astfel de inventar. Mai mult decât atât, autorul oferă și o interpretare solidă a rezultatelor analizelor epigrafice prin intermediul căreia reușește să contureze o perspectivă completă asupra anvergurii răspândirii dacilor în afara provinciei nord-dunărene. Astfel, avem la dispoziție o panoramă asupra prezenței dacilor în multiple sectoare ale societății și în diversele teritorii ale Imperiului, atât centrale, cât și periferice. Totuși, sunt evidențiate și aspecte importante ce țin de particularitățile identității dacice în interiorul provinciei și de limitele cunoașterii istorice în acest registru. Deși cu greu pot fi identificate puncte slabe în conținutul întregului volum, contribuția lui Dan Dana reprezintă punctul culminant al lucrării. Întregul studiu este realizat cât se poate de obiectiv, sunt luate în considerare toate coordonatele privitoare la acest fenomen, iar rezultatele cercetării sunt analizate printr-o abordare multiplă, astfel încât pot fi percepute toate efectele dobândirii acestei noi perspective asupra cunoașterii locului precis deținut de către populația dacică în configurația societății romane.

Volumul continuă prin studiul lui Dan Dana și Sorin Nemeti privitor la toponimele și hidronimele din Dacia ce au origini autohtone (*Native toponyms in the province of Dacia*, p. 263-326), cărora li se dedică elaborarea unui repertoriu exhaustiv. Prima parte a conținutului reușește cu succes să reflecte modul în care pot fi identificate particularitățile toponimiei dacice în spectrul mai larg al celei tracice, dar în aceeași măsură pot fi observate legăturile dintre cele două spații și rădăcinile lor comune. De asemenea, sunt subliniate cunoștințele dobândite ca urmare a observării atente a coerențelor din toponimia dacică, cu privire la anumite particularități ale limbii vorbite. Sunt surprinse, în plus, și chestiuni legate de tranziția către versiunile moderne ale toponimelor și modul în care această continuitate poate fi privită astăzi.

În continuare, Timea Varga analizează problema identității religioase a dacilor în urma cuceririi romane (*The religions of the Dacians in the Roman Empire*, p. 327-350). Viziunea asupra amplitudinii ciocnirii dintre civilizația romană și religia dacilor este una eliberată de tentațiile de mistificare, iar dispariția amprentelor spiritualității dacice apare astfel ca un fenomen inteligibil și lipsit de proporțiile cvasi-apocaliptice ce s-au făcut uneori simțite în istoriografie. Așadar, ruptura violentă este înlocuită de o transformare treptată care a condus spre adaptare și integrare, nu spre izolare și dihotomie.

Ultimele două contribuții ale volumului vizează ambele cultura materială aferentă populației autohtone din provincia romană Dacia. Sorin Nemeti investighează amprentele lăsate de comunitățile rurale autohtone (*The indigenous population of Roman Dacia. Archaeological sources*, p. 351-394), în timp ce Luciana Nedelea analizează fenomenul

producției și utilizării ceramicii în cadrul aceluiași populații (*An overall insight in the production and consumption of pottery among native rural communities within 2nd–3rd century A. D. Roman Dacia*, p. 395–428). Fiecare dintre autori reușește să depășească impediamentele impuse de limitele cercetărilor arheologice în acest spectru și să surprindă modul în care cultura materială reflectă evoluția procesului de integrare a mediului rural din Dacia în lumea romană, ambele studii fiind însoțite de anexe statistice extrem de utile.

Concluzia lucrării (p. 429–436) este semnată de către Dan Dana. Importanța majoră a volumului este aceea că relansează dezbaterile istoriografice asupra identității dacilor și dă tonul unei abordări obiective, echilibrate și fundamentate pe argumente solide. Autorii infirmă și descurajează tentativele de speculație, izolare de context sau părținiri de orice tip. Mai mult decât atât, concluziile fiecăreia dintre contribuții încurajează către cercetări mai ample și (re)formulează întrebări care, dacă până în acest moment erau privite dintr-un unghi fatalist al „paradoxului”, acum nu pot decât să reprezinte noi îmbolduri pentru a oferi răspunsuri care să creeze, în sfârșit, o imagine coerentă asupra identității dacice. Astfel, putem afirma fără ezitare că volumul reprezintă una dintre cele mai relevante și desăvârșite lucrări ale istoriografiei românești recente.

Casian Gămănuț*

The Roman Provinces. Mechanisms of Integration, edited by Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti, Dan Dana, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2019, 368 p.

Volumul *The Roman Provinces. Mechanisms of Integration*, coordonat de către Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti și Dan Dana și apărut la editura Mega în 2019, este compus din două părți ce includ un număr de douăsprezece, respectiv cinci studii semnate de către diverși specialiști ai Antichității. Prima parte este dedicată interacțiunilor dintre autoritățile romane și comunitățile provinciale (*Romans in the Provinces. Contacts, Acculturation, Transformation*, p. 9–271), în timp ce cea de-a doua privește cadrul monumental al reprezentărilor „Cavalerilor Danubieni” în spațiul dunăreano-balcanic (*The Rider Monuments from the Balkan-Danubian Provinces of The Roman Empire*, p. 273–361).

În cadrul primului studiu al volumului (*À la recherche des « indigènes » dans les provinces occidentales : quelques remarques sur la langue des empires*, p. 11–26), Gwladys Bernard subliniază unele observații cu privire la utilizarea și semnificația termenului *indigena* în societatea romană, făcând trimitere în principal la Vergilius, Tacitus și Dionysos din Halicarnas, precum și la modul în care este realizată transpunerea acestuia în literatura modernă de specialitate. Subiectul este abordat în principal prin prisma spațiului nord-african și a istoriografiei aferente acestuia, întrucât reprezintă exemplul perfect al fluctuațiilor raportului dintre realitatea politică modernă și perspectiva asupra unui spațiu antic. În același spectru se încadrează și contribuția lui Emmanuel Arbabe (*Pratiques politiques et institutions gauloises en Gaule chevelue, de l'Indépendance à l'intégration dans l'Empire romain*, p. 27–50), care argumentează asupra continuității practicilor și configurațiilor politice în Gallia înainte și după cucerirea romană. Precum în cazul Africii, istoriografia dedicată acestui spațiu a întreținut un reflex ce a modelat o perspectivă denaturată asupra rolului autohtonilor în viața politică a provinciilor galice.

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; gamanutcasian@gmail.com.

Benoît Rossignol, pe de altă parte, scoate în evidență resorturile prin care comunitățile autohtone din Gallia Narbonensis au fost incluse cu succes în societatea romană (*Effacer les Alpes? L'intégration de la Narbonnaise : institutions et pratiques sociales, réseaux et espaces, acteurs et idéologies*, p. 51-70). Deși are în vedere cazul unei integrări reușite pe deplin, autorul menține prim-planul asupra populației provinciale și autenticității sale. O provincie similară constituie subiectul articolului semnat de către Christine Hoët-Van Cauwenberghe (*L'écrit au quotidien en Gaule Belgique : un marqueur d'intégration sous le Haut-Empire romain*, p. 79-112). Conținutul acestuia evidențiază modul în care inscripțiile triviale reflectă mai bine decât cele oficiale gradul înaintat de integrare și de adaptare a comunităților locale. În continuare, volumul revine la spațiul nord-african, datorită contribuției realizate de către Sabine Lefebvre (*Modalités d'intégration au monde romain: quelques exemples africains*, p. 113-131). Deși utilizează exemple adecvate demersului propus, abordarea este una care tinde spre generalizare și extrapolare, contraindicate într-un spațiu profund plurivalent precum Africa Romană. Faptul că în secolul al III-lea „la «romanisation» était achevée” reprezintă o concluzie cel puțin îndrăzneată, dacă nu chiar pripită.

Péter Kovács tratează sumar unele aspecte ce țin de utilizarea de către militari a termenului *Pannonius* pentru desemnarea originii lor (*Some notes on the change of the term "Pannonius"*, p. 133-142), aducând în același timp și precizări cu privire la începuturile Pannoniei ca provincie romană. Cu toate că argumentarea sa ar fi putut beneficia de un limbaj mai articulat și mai explicit, ideea extinderii semnificației cuvântului de la una etnică regională la una politico-administrativă ca o consecință a integrării Pannoniei în lumea romană este una cât se poate de relevantă.

Dan Dana actualizează, în cadrul contribuției sale (*Témoignages épigraphiques récents sur l'onomastique et le recrutement des Daces*, p. 143-166), cunoștințele privitoare la prezența militarilor daci în armata romană ca urmare a descoperirii unor noi surse epigrafice pe parcursul ultimilor ani. Acestea vin în completarea numeroaselor sale studii și cercetări cu privire la soldații daci și onomastica lor. Sunt formulate și de această dată deducții și concluzii importante cu privire la procesul de recrutare și integrare în armată, accentuând și confirmând aspectele teoretizate în articolele publicate în trecut. Eugenia Beu-Dachin și Sorin Nemeti analizează un text epigrafic provenit din Colonia Dacica Sarmizegetusa și sugerează reconstituirea sa sub forma unei inscripții cu caracter juridic (*A fragmentary bronze inscription from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, p. 167-178). Un excelent studiu îi aparține Lucianeî Nedelea, care reface traseul istoriografiei privitoare la continuitatea utilizării ceramicii dacice în urma cuceririi romane (*Fact or hype? A critical analysis of publications that discuss the issues concerning the continuity of Dacian ceramic traditions in the centuries AD of rural Roman Dacia*, p. 179-220). Această investigație este dublată de formularea unor observații proprii, reușind astfel să creeze o perspectivă coerentă asupra fenomenului. George Bounegru și Rada Varga, la rândul lor, reușesc să arate cum cazul a două vase batavice din castrul de la Războieni-Cetate demonstrează prosperitatea și integrarea comunităților locale (*Two face pots from the vicus of Războieni-Cetate (Alba County)*, p. 221-232).

Timea Varga tratează tema extrem de interesantă a cultelor dedicate zeităților Dominus și Domina (*The cult of Dominus and Domina: The Great Gods of the «Regional Pantheon» of Illyricum*, p. 233-257). Finalitatea studiului nu poate decât să confirme enigmele din jurul celor două divinități, ceea ce sporește motivațiile cercetării în acest sens. Contribuția care încheie cea dintâi parte îi aparține lui Sorin Nemeti și este dedicată unei binevenite descrieri a perspectivei romane asupra universului religios al Daciei (*Diis deabusque Daciarum. The Dacian religious universe from a Roman perspective*, p. 259-271). Adaptarea divinităților protectoare ale Daciei la imaginarul

religios provincial roman reprezintă, astfel, deopotrivă un nou mecanism cât și o nouă mărturie a integrării comunităților nord-dunărene în Imperiu.

Gabrielle Kremer deschide partea a II-a a volumului printr-un studiu ce tratează legătura dintre cultul „Cavalerului Danubian” și cel al unor zeități proprii spațiului dunărean numite Domnus/Domna și Liber/Libera (*Some remarks about Domnus/Domna and the Danubian Riders*, p. 275-290). Este analizat contextul larg al descoperirii și al implicațiilor unei plăcuțe de argint anepigrafice și sunt infirmate ipotezele precedente ce sugerau asocierea dintre cele trei culte. Irina Nemeti expune diversitatea reprezentărilor cavalerilor în iconografia funerară din Dacia (*Riders in the funerary iconography in Dacia*, p. 291-314), autoarea surprinzând un fenomen a cărui răspândire și popularitate sunt neîndoelnice. În continuare, Dilyana Boteva realizează o reinterpretare a utilizării simbolului cochiliei în asociere cu „Cavalerul Trac” (*Re-evaluating the cockleshell as an iconographic element of the Thracian Rider(s) reliefs*, p. 315-331), privită în mod tradițional ca dovadă a sincretismului dintre acesta și Apollo. Cele opt observații făcute pe baza trăsăturilor comune ale acestor reprezentări sugerează o schimbare de perspectivă nu doar asupra elementului iconografic, ci și reconsiderarea caracterului întregului cult al acestei misterioase divinități.

Tot în spectrul iconografic se încadrează și articolul semnat de Eleni Papagianni (*The iconography of the attacking Rider on funerary monuments from Roman Macedonia*, p. 333-344), în cadrul căruia este surprinsă frecvența reprezentării acestuia în poziție de atac sau de vânătoare pe teritoriul provinciei romane Macedonia. Ultimul studiu din cadrul volumului este scris de Zeki Mete Aksan și Mustafa Hamdi Sayar (*Rider depictions from Southeastern Thrace and the Province of Asia*, p. 345-361), care prezintă o sumară comparație între iconografia „Cavalerilor” din Tracia sud-estică și a celor din provincia Asia. Deși deosebirile dintre cele două spații sunt surprinse cu succes, confruntarea exemplelor ar fi putut fi realizată într-o manieră mai aprofundată.

În concluzie, volumul reușește să acopere o gamă impresionantă de mecanisme ale integrării comunităților provinciale, aducând în discuție cazuri provenite dintr-un număr semnificativ de spații geografice. Studiile sunt nu doar foarte bine documentate și rezultate în urma unor cercetări solide, ci și cât se poate de semnificative pentru conturarea diversității formelor de închezare a structurii sociale, politice și culturale a Imperiului Roman.

Casian Gămănuț*

Yann Le Bohec, *Războiul în lumea romană 58 a.Chr.–235 p.Chr.*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2021, 348 p.

Volumul „Războiul în lumea romană 58 a.Chr.-235 p.Chr.”, semnat de Yann Le Bohec, a apărut recent în traducerea lui Cosmin Mihail Coatu la Editura Mega din Cluj-Napoca. Lucrarea însumează 348 de pagini, împărțite în cinci capitole: capitolul I – „Armata ca instituție”; capitolul al II-lea – „Mediul de război”; Capitolul al III-lea – „Înainte la luptă”; capitolul al IV-lea – „Tactica”; capitolul al V-lea – „Strategia”, precedate de „Cuvânt înainte” (p. 11-13), „Prefață” (p. 15-16), „Lista ilustrațiilor” (p. 17), „Tabel cronologic cu împărații” (p. 19), „Prolog” (p. 21-40); cele cinci capitole sunt urmate de „Epilog” (p. 329-336), „Abrevieri, surse și bibliografie” (p. 337-344) și „Index”

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; gamanutcasian@gmail.com.

(p. 345-348), toate acestea reprezentând instrumente utile lecturii. Este o lucrare de popularizare a subiectului, anume armata romană și particularitățile sale.

Yann Le Bohec este istoric, epigrafist, profesor universitar emerit la Universitatea din Lyon și Paris – Sorbona, unul dintre cei mai mari specialiști în studiul armatei romane, fapt dovedit de o serie de lucrări dedicate, precum: *Géopolitique de l'Empire Romain*, Paris, Ellipses, 2014; *L'archéologie militaire de l'Afrique du nord dans l'Antiquité*, Paris, Presses de l'ENS, 1979; *Histoire militaire des guerres puniques. L'art de la guerre*, Paris, Rocher, 1995. A îngrijit *Enciclopedia armatei romane*, o lucrare de o mare importanță pentru studiul istoriei militare antice. Autorul justifică importanța și actualitatea subiectului prezentat în volumul său, războiul în lumea romană, prin prisma faptului că armata romană a reprezentat o instituție publică, formată din romani, care au dat numele lor dreptului public și privat.

Dezideratul cu care pornește Yann Le Bohec în demersul său este bine surprins în acest citat: „Menirea istoricului nu este aceea de a face morală, nici să împartă în trecut dreptatea, ci să explice cauzele și consecințele unor fapte istorice” (p. 22). Ioan Piso semnează „Cuvântul înainte” (p. 11-13), unde evidențiază necesitatea demersului autorului și actualitatea lucrării sale, argumentând buna utilitate în rândul studenților, dar și a celor interesați direct sau indirect de istorie. De asemenea, subliniază faptul că subiectul structurii armatei romane este unul global, de la care se ramifică teme secundare precum modul de organizare a unităților militare, împrejurările și cauzalitatea războaielor, aspecte de slăbiciune și forță ale armatei romane, tactica, strategia, sfârșitul armatei romane etc.

Autorul ne oferă în „Prolog” (p. 21-40) o perspectivă de ansamblu asupra principalelor concepte pe care dorește să le trateze în volumul său. Expunerea problematicilor relevă actualitatea subiectului și necesitatea de a fi supuse unor noi perspective. Astfel, el oferă cititorului un set premergător de întrebări despre cum purtau romanii un război; ce a dus la sfârșitul armatei romane? care a fost poziția istoricilor față de studiul armatei romane? reprezintă pentru istoricii francezi un subiect ezoteric? poziția școlii de la Annales este una perpendiculară realității? care ar putea fi atitudinea corectă de tratare și de interpretare a păcii romane și a strategiei? Yann Le Bohec susține încă de la începutul lucrării că subiectul nu a fost nici pe departe epuizat. Deși sursele literare și arheologice reprezintă materialul cel mai util de lucru, explică în sens larg de ce a ales anumite tipologii de surse, care sunt acestea, ce dificultăți ridică și ce posibilități noi de interpretare aduc. Le Bohec consideră necesară recitirea textelor antice, deoarece acestea sunt clare și nu au fost pe deplin exploatate.

Autorul încearcă să ne introducă în ceea ce înseamnă miezul subiectului prin expunerea mai multor definiții ale războiului: „Războiul, instrument al politicii; în niciun caz nu trebuie considerată o activitate de sine stătătoare” – Machiavelli (p. 33); „Războiul este continuarea politicii prin alte mijloace” – Clausewitz (p. 34); „Strategia este arta de a îmbrățișa întregul teatru de război. Tactica este arta luptei pe teren” – Jomini (p. 34).

Primul capitol intitulat „Armata ca instituție” (p. 41-90) surprinde modul de organizare a armatei romane. Sunt prezentate unitățile armatei din timpul Principatului, context în care Yann Le Bohec explică de ce consideră armata de frontieră ca fiind cea mai pregătită, subliniind tipologia cohortelor și legiunilor; explică importanța flotei și componența acesteia, precum și etapele prin care a trecut aceasta. Ierarhia este descrisă de autor sub o formă piramidală (împăratul, ofițerii, ofițerii de rang senatorial, ofițerii de rang equestru, centurionii, soldații), la fel procesul de recrutare. În următorul capitol, intitulat „Mediul de Război” (p. 91-132), Le Bohec își continuă discursul referitor la eficacitatea instituțională a armatei romane. În acest caz, autorul își construiește discursul prin expunerea câtorva întrebări: de ce porneau romanii la război? care erau obiectivele? ce

înseamnă inamicul din perspectiva Imperiului? Partea a doua a acestui capitol ne conduce într-o zonă puțin mai complexă, în care Yann Le Bohec prezintă succint ceea ce au însemnat și presupus mentalitățile colective ale vremii, psihologia războiului și rolul religiei, dar și al dreptului, filosofia războiului și rolul civil al armatei. În „Apendice” la acest capitol, autorul oferă o bibliografie suplimentară referitoare la subiectele abordate.

„Înainte la luptă” (p. 103-202) este titlul celui de-al treilea capitol, în care Le Bohec punctează aspecte privitoare la viața cotidiană, la rolul jucat de disciplină, cel de știință a acestei meserii, dar și de supunere la ordin, vital în caz de luptă. Indisciplina este la rândul ei evidențiată în acest capitol, iar autorul încearcă să ne confere o idee cu privire la faptul că aceasta nu reprezenta mereu un factor perturbator, încercând să evidențieze o oarecare eficacitate a acesteia. Autorul prezintă succint echipamentul și modul de obținere și administrare a acestuia. Al patrulea capitol intitulat „Tactica” (p. 203-267) începe cu o definiție a tacticii, urmată de o prezentare generală a trăsăturilor acesteia la romani. Apoi Le Bohec descrie ce a însemnat lupta, ordinea luptei, rolul discursului și al liderului. În acest cadru, autorul se pliază pe ideea luptei pe mai multe dimensiuni (lupta terestră, dublată de o luptă cerească). Asediul și formele sale este urmat de descrierea altor forme de luptă, și anume manevre, luptă în munți, pe timp de noapte, atacul biologic și chimic. În decursul timpului, Imperiul Roman a fost privilegiat de diverse avantaje, doar că acest aspect nu a reprezentat un factor de permanentă siguranță, slăbiciunile atât politice cât și cele sociale reprezentând factori care au afectat considerabil armata romană.

Ultimul capitol, „Strategia” (p. 269-327), cuprinde o serie de date sumare referitoare la strategia armatei romane. Cu ajutorul exemplelor, autorul aduce informații referitoare la geostrategie și la dimensiunile în timp și spațiu ale strategiei. Le Bohec dorește să sublinieze faptul că armata romană a avut capacitatea de a organiza campanii militare, a elaborat sisteme defensive care au evoluat în timp și care au folosit în funcție de context. „Epilogul” (p. 329-336) sintetizează problematicile celor cinci capitole: forța armatei romane, particularitățile războiului, slăbiciunea și finalul armatei romane. Autorul subliniază faptul că romanii nu au avut neapărat o strategie general valabilă, dar că au contat circumstanțele, care le-au permis să aplice o anumită metodă, având adesea câștig de cauză. Acest lucru a fost favorizat de o bună organizare, cu impact asupra atât a strategiei, cât și tacticii.

În ceea ce privește fondul documentar al volumului, autorul a apelat la o serie vastă de lucrări, fapt ce poate fi observat pe parcursul lecturii, prin notele de subsol, dar și prin apelul la bibliografie (începând cu p. 337). Discutăm astfel de clasicele surse literare, epigrafice, papirologice și numismatice, alături de datele oferite de cercetările arheologice. Limbajul lucrării lui Yann Le Bohec este unul științific, argumentat, dar un limbaj accesibil, cu explicarea terminologiei. Pentru o mai bună înțelegere a cadrului politic și social, poate că era necesară o mai bună contextualizare a factorilor care au dat naștere armatei timpurii a Imperiului. Ilustrația este relevantă atât prin fotografii, cât și prin desene și hărți.

Desigur, subiectul armatei romane nu este epuizat. Discutăm despre o perioadă plină de evenimente memorabile în istoria antică, comentate și interpretate adesea de mulți istorici. Trimiterile și subiectele abordate pe parcursul lucrării ajută cititorul să își formeze o imagine asupra instituției armatei romane și a rolului pe care l-a jucat în cadrul statului roman.

*Alex-Marian Cornea**

* Masterand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; alex.marian.cornea@gmail.com.

Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII), volum îngrijit de Monica Dejan cu un cuvânt înainte de Maria Magdalena Székely, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2020, 288 p.

În ultimele decenii, studierea scrisului și scriiturilor medievale din spațiul românesc a cunoscut un impresionant avânt datorită eforturilor de cercetare ale unor importanți istorici și filologi, concretizate prin apariția mai multor volume și studii care au deschis noi perspective asupra înțelegerii rolului și funcțiilor pe care le îndeplinea scrisul în perioada medievală. În acest fel, avem știință despre activitatea literară din Moldova lui Ștefan cel Mare¹, despre chipuri și cărți de altădată², despre activitatea literară și culturală desfășurată în cadrul unor importante mănăstiri din Moldova³, despre carte și tipar în Țara Moldovei⁴, iar exemplele pot continua cu studii referitoare la ceea se scria în spațiul românesc în veacul al XVIII-lea⁵, sau cu cercetări privitoare la practica corespondenței în Transilvania medievală⁶. Dacă celor câtorva exemple, selectate dintr-o vastă bibliografie referitoare la caracteristicile scrisului în Țările Române, li se adaugă eforturile de catalogare și de adunare în ediții coerente a manuscriselor⁷ și titlurilor de cărți aflate în diferite colecții⁸, sau a însemnărilor marginale care se regăsesc pe filele acestor bunuri culturale⁹, se înțelege că, în ultima jumătate de veac, s-a deschis în istoriografia română o nouă direcție de cercetare ce își propune să aducă în prim-plan rolul și rostul scrisului într-o societate dominată de oralitate.

Terenul de cercetare este unul fertil, iar sursele pe care istoricul le poate explora sunt variate și au darul de a genera interogații și interpretări diferite. Prin urmare, oricât de multe am crede că știm despre practica scrisului în Țările Române, noi ipoteze și concluzii pot fi formulate, fie datorită punerii în lumină a unor izvoare noi, fie datorită reinterpretării unor izvoare cunoscute. Cartea căreia îi sunt dedicate rândurile de față este dovada concretă a acestui fapt.

¹ Emil Turdeanu, *L'Activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1522*, în *RER*, IX-X (1965), p. 97-142.

² Idem, *Oameni și cărți de altădată*, ediție îngrijită de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, note complementare, traduceri și postfață de Ștefan S. Gorovei, București, Editura Enciclopedică, 1997.

³ Maria Magdalena Székely, *Viața literară la Mănăstirea Putna până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în *Memoria ca arhivă culturală. Centenar Emil Turdeanu*, editori Avram Cristea și Jean Nicolae, Alba Iulia, 2012, p. 193-217; eadem, *La vie littéraire au Monastère de Poutna jusqu'au XVIIIe siècle*, în *TR*, XXI, Supplement No. 1, 2012, p. 123-146; Ștefan S. Gorovei, *Cărturari putneni din secolul al XVIII-lea. Între năzuință și fabulație*, în *RITL*, X (2016), nr. 1-4, p. 66-78; idem, *Arhimandritul Vartolomei Mazereanu și activitatea sa. Noi contribuții*, în *AP*, V (2009), 1, p. 353-368.

⁴ Elena Chiaburu, *Carte și tipar în Țara Moldovei până la 1829*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2010.

⁵ Maria Magdalena Székely, *Ce se scria în secolul al XVIII-lea în Țările Române?*, în *RITL*, X (2016), nr. 1-4, p. 117-158.

⁶ Adinel C. Dincă, *Scrisori private din Transilvania medievală în context local și european*, în *AIIGB*, LIX (2010), p. 361-384.

⁷ Gabriel Ștrempele, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. I-IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978, 1983, 1987, 1992.

⁸ Olimpia Mitric, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Biblioteca Mănăstirii Sucevița*, Suceava, Editura Universității „Ștefan cel Mare”, 1999; eadem, *Manuscrite românești din Moldova. Catalog*. Prefață de Gabriel Ștrempele, Iași, Editura Junimea, 2006; Elena Chiaburu, *Carte românească veche și rară din colecțiile Bibliotecii Județene „G. T. Kirileanu” Neamț. Catalog*, Piatra-Neamț, 2019.

⁹ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Editura Junimea, 1975; Ioan Caproșu, Elena Chiaburu, *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei: un corpus*, Vol. I (1429-1750), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008.

Volumul *Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII)* este ilustrativ pentru direcția de cercetare amintită în paragraful anterior. Lucrarea a apărut la Editura Karl A. Romstorfer din Suceava în anul 2020, fiind îngrijită de Monica Dejan. Editorea volumului este doctor în istorie, arheolog și muzeograf în cadrul Muzeului Național al Bucovinei, cu rezultate notabile în câmpul cercetărilor numismatice și de arheologie medievală, dublate de preocupări ce vizează studierea trecutului orașului Suceava și a patrimoniului mobil și imobil de pe teritoriul acestuia. Volumul pe care îl vom analiza în rândurile de mai jos este unul de specialitate, ce reunește, în cuprinsul celor 288 de pagini, un valoros *Cuvânt înainte* (p. 7-12) semnat de doamna Maria Magdalena Székely, o listă a autorilor, una a abrevierilor și 11 studii, prezentate pentru prima dată public în anul 2018 în cadrul Simpozionului Anual „Artă și civilizație medievală”, organizat de Muzeul Național al Bucovinei. Rezultatele cercetărilor expuse pentru întâia oară în toamna anului 2018 au fost adunate în copertile acestui volum, care „constituie mărturia scrisă (cum altfel?) a calității expunerilor – variate, erudite și pline de miez” (p. 12).

Primul studiu, intitulat *Text – supratext- contratext. Pe marginea pomelnicelor românești* (p. 13-44), îi aparține istoricului Ștefan S. Gorovei. Analizând această categorie de izvoare istorice deosebit de valoroase pentru cercetările genealogice, prosopografice și de istorie socială, renumitul cercetător pune în relief o caracteristică, neevidențiată până acum de specialiști, ce particularizează pomelnicele în rândul surselor scrise: caracterul dinamic al acestora. În antiteză cu izvoarele diplomatice, sigilografice sau numismatice, care cunosc prea puține prefaceri de-a lungul timpului, definite de autor drept „statice” (p. 20), pomelnicul, „prin însăși natura lui, este menit unei continue transformări, trebuind să primească și alte nume pe lângă acelea înscrise inițial” (p. 21). Prin urmare, spre deosebire de alte categorii de surse scrise, pomelnicele nu pot fi depozitele doar a unui text prim, nealterat. Dimpotrivă, peste textul inițial se suprapune, odată cu scurgerea veacurilor, un supratext, ce cuprinde nume noi de ctitori și binefăcători, intercalate de multe ori printre cele ale textului inițial. Când pomelnicul este copiat, ia naștere contratextul, printr-o intersectare a informațiilor din text și supratext. Cunoscând, așadar, trei dimensiuni ale scrierii și, implicit, ale evoluției lor, *text-supratext-contratext*, pomelnicele, valoroase sub raportul informațiilor pe care le oferă, reprezintă o neprețuită sursă istorică și, în același timp, o reală provocare pentru cercetătorul care utilizează această categorie de izvoare.

Alexandru Ștefan propune, în studiul *Practici sigilare în mediul parohial brașovean din a doua jumătate a secolului al XV-lea* (p. 45-57), printr-un studiu de caz clădit în jurul personalității preotului paroh Johannes Reudel, deslușirea unui orizont sigilografic al clerului secular din Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Analizând un sigiliu păstrat pe un document emis în anul 1446 și amprentele sigilare conservate pe trei documente emise de Johannes Rudel în anii 1454, 1455 și 1464, efectuând, totodată, o atentă critică internă a surselor arhivistice, autorul cercetării conchide că parohul Johannes Rudel și-a autentificat documentele prin folosirea a două sigilii, diferite atât din punct de vedere al formei, cât și al funcționalității, practică bănuită de unii specialiști, însă insuficient argumentată, din cauza penuriei izvoarelor, până în momentul publicării rezultatelor prezentei cercetări.

Din universul sfragisticii, volumul îl introduce pe cititor printre coordonatele artei sacre din Transilvania începutului de secol XVI, acolo unde mesajul transmis prin intermediul culorii este amplificat de puterea cuvântului scris. Tranziția ne este realizată de istoricul Ciprian Firea, prin paginile studiului intitulat *Scriptor sau Pictor? Inscriptii latine din picturile gotice și renascentiste ale Transilvaniei ca izvoare privitoare la artiști* (p. 57-84). Cercetarea se clădește în jurul întrebării: „Ce ne spune însă, pictura însăși, și mai ales,

scrierea din pictură despre educația pictorilor și raportul lor cu cultura scrisă?” (p. 64). Răspunsul se poate desprinde din biografia pictorului Vincencius din Sibiu, pe care autorul cercetării o trasează cu deosebit profesionalism. Activând în Transilvania primelor decenii ale secolului al XVI-lea, pictorul Vincencius a lăsat posterității crâmpeie din propria-i identitate, prin câteva elemente care l-au individualizat în rândul celorlalți zugravi: asumarea deplină a paternității operelor prin semnarea acestora, receptarea unor modele și repere din mediul artistic german și, nu în ultimul rând, îmbinarea iconografiei cu unele citate rar utilizate în context vizual. Așadar, în lucrările pictorului sibian se trasează un cadru prielnic în care culorile interferează cu scriitura.

Analizând îndeaproape creația pictorului Vincentius, păstrată, în diferite reprezentări, la Cisnădie, Moșna, Cincu Mare, dar și în colecțiile Muzeului Național Brukenthal, Ciprian Firea creionează portretul unui artist care, „atât prin pictură, cât și prin scriitură, s-a despărțit de Gotic și se manifestă într-o nouă manieră” (p. 68), „trăsătură care face din el în egală măsură un *pictor* și un *scriptor* al Transilvaniei Renașterii timpurii” (p. 76).

Identificând și interpretând conținutul mai multor scrisori redactate în intervalul 1513-1514, al căror protagonist este meșterul aurar Cristophor, personaj care activează atât în Ungaria, cât și în Transilvania, la Brașov, cercetătoarea Maria Crăciun, în studiul „*Scripta manet*”: *rolul scrisului în strategiile comunicării în orașele Ungariei (secolele XV-XVI)* (p. 85-136) își îndreaptă atenția asupra funcțiilor pe care le îndeplinește cuvântul scris în rândul orașenilor, trăitori într-o societate urbană aflată în plin proces de modernizare. Reconstituind biografia meșterului Cristophor pe baza corespondenței purtate între breslele aurarilor din Bács și Szeged cu breasla aurarilor din Brașov, studiul de față reușește să evidențieze importanța tot mai mare pe care o acordă scriiturii un segment aparte al societății, cel al artizanilor. Depășind, la începuturile modernității, cadrul restrâns al elitei sociale, și extinzându-se spre lumea orașenilor, practica scrisului dobândește noi funcții specifice: de consolidare a solidarității de grup în rândul breslelor, de perpetuare a valorilor și reperelor morale care ghidează comportamentul membrilor și, nu în ultimul rând, după cum conchide autoarea, de formare a unui nucleu de opinie publică.

Îndreptându-și atenția asupra obiceiului de a consemna, prin note marginale, informații relevante petrecute în trecut, Adinel C. Dincă încearcă să fixeze *Începuturile scrisului istoric în Transilvania medievală (până la mijlocul veacului al XVI-lea)* (p. 137-164). Informațiile adunate de pe un număr semnificativ de manuscrise păstrate în bibliotecile și arhivele Transilvaniei, unele cu un caracter inedit, „sunt întru totul în măsură să demonstreze un interes real față de consemnările de tip istoriografic înainte de 1550, precum și față de lecturile de istorie, ambele expresii ale unei elevate comunicări literare desfășurate pe coordonatele istorice specifice dictate de marginalitatea provinciei în raport cu centrele culturale ale arealului latin” (p. 144).

Urmărind extinderea practicii scrisului dinspre mediile elitiste spre oamenii simpli, meșteri și neguțători, Liviu Cîmpeanu pune în valoare chipul unor *Cronici și cronicari din Sebeșul săsesc la începutul epocii moderne. Manuscrise de la SJAN Alba* (p. 167-180). Cercetarea, înainte de toate, semnalează existența, în colecțiile Serviciului Județean al Arhivelor Naționale Alba, a 12 cronici originale, inedite, de dimensiuni variabile, toate redactate în veacul al XVIII-lea de oameni simpli, negustori și meșteri trăitori în Sebeșul acelor timpuri. Obiceiul consemnării evenimentelor istorice semnificative la scara istoriei, sau a faptelor relevante circumscrise universului vieții cotidiene – consideră autorul – este o practică reprezentativă pentru Transilvania medievală și premodernă, începută odată cu răspândirea luteranismului, practică ce va ajunge să se extindă în toate orașele locuite de sași. Prin urmare, cele 12 izvoare istorice inedite semnalate de Liviu Cîmpeanu

completează peisajul cronistic al sașilor transilvăneni, cunoscut, până în clipa publicării studiului, doar la Brașov, Sighișoara și Sibiu.

Conținutul a 100 de testamente, emise pe durata unui secol (1551-1651), de elitele sociale din Transilvania, i-a permis cercetătoarei Maria Lupescu Makó să realizeze o valoroasă și credibilă narațiune istorică privitoare la *Nobilimea și practica scrisului în Transilvania premodernă* (p. 181-218). Numărul mare de documente analizate de autoare, precum și extinderea cercetării într-un interval cronologic cu o durată semnificativă, i-au conferit acesteia posibilitatea să identifice zorii unei lumi aflate în schimbare, în care cultura scrisului dobândește din ce în ce mai multă importanță. Expresiile folosite de testatori, de tipul: „testament scris cu propria mea mână” (p. 194); „scrisul de mână și testamentul Anei Báthory de Somlyó (p.193); „Eu, Ferenc Geszthy scrisesem cu propria mea mână” (p.194), dovedesc nu doar însușirea abilității de a crea mărturii scrise, ci și o valorizare a scrisului și scriiturii. Rezultatele cercetării sunt, așadar, multiple și permit formularea unor concluzii valide referitoare la rolul, funcțiile și semnificațiile pe care le dobândește scrisul, la începuturile modernității, în rândurile nobilimii transilvănene.

Doamna Olimpia Mitric, în paginile care alcătuiesc studiul *Conținutul însemnărilor finale din manuscrisele medievale românești. Câteva considerații* (p. 219-236) își îndreaptă atenția asupra unor valoroase elemente de retorică cărturărească – însemnările finale ale copiștilor – publicate în cataloagele de manuscrise slavone din România. Bogate în formule de iertare față de cititor și de mulțumire pentru îngăduință, aceste mărturii scrise pot să conțină, în anumite cazuri, detalii prețioase referitoare la identitatea copistului, la munca și efortul întreprins de acesta și, implicit, la atitudinea pe care oamenii puși în slujba scrisului o aveau față de activitatea pe care o desfășurau. Totodată, autoarea propune un nou orizont de cercetare, cu potențial de a fi explorat în viitor, ce urmărește să evidențieze „în ce măsură componente ale însemnărilor din manuscrisele slavone se regăsesc în manuscrisele românești și în ce măsură se repetă în manuscrise, ca dovadă a unei preferințe individuale a copistului” (p. 228).

Deschizătoare de noi și importante direcții de cercetare, cu un puternic impact asupra istoriografiei române, doamna Maria Magdalena Székely, în maniera care a consacrat-o deja, prezintă, în studiul *Tradiție și memorie în O samă de cuvinte a lui Ion Neculce* (p. 237-257), o nouă formulă de interpretare a „Cuvintelor” care alcătuiesc impresionanta operă a cronicarului. Zugrăvind portrete ale contemporanilor și ale înaintașilor săi, descriind fapte și evenimente adunate *din om în om*, Neculce asigură trecerea, din registrul realității curente și al oralității în registrul istoriei a unor frânturi din trecut, care, altfel, ar fi fost sortite uitării. Prin aceasta, opera sa devine, după cum însăși autoarea conchide, un veritabil „loc de memorie pentru români” (p. 257).

Despre scrierile unui copist bihorean de la sfârșitul veacului al XVII-lea, studiul Mariei și a lui Andrei Timotin, explorează și deslușește, în același timp, orizontul cultural al preotului Urs din satul Cotiglet, și, odată cu el, a raportului existent între o parte a clerului ortodox și actul scrierii la sfârșitul Evului Mediu. Cercetarea se concentrează asupra unor învățături creștine copiate de preotul Urs și utilizate de acesta ca predici la finalul Liturghiei. Copierea textelor în cel puțin două variante, așa cum evidențiază manuscrisele studiate de cei doi cercetători în colecțiile Bibliotecii Academiei Române, dintre care una cu vizibile modificări și adăugiri, i-a condus pe autorii articolului la concluzia că varianta interpolată îi era utilă preotului în constituirea cuvântărilor și a predicilor susținute la finalul slujbelor. În acest caz, raportul este inversat, scrisul precedând și determinând apariția cuvântului rostit.

Studiul intitulat *Acte ale unui dosar de judecată din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, semnat de cercetătorul Marius Chelcu, încheie volumul prezentat în rândurile de față. Cercetarea întreprinsă de istoricul ieșean se coagulează în jurul unui studiu de caz ce are în vedere evoluția stăpânirii teritoriului orașului Târgu Frumos în decursul a jumătate de veac (1755-1815). Succesivele danii făcute de domnii Moldovei din moșia orașului către Epitropia Sfântul Spiridon, începând cu a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, au reprezentat cauzele declanșării unui conflict extins pe durata a jumătate de secol între orășeni și Epitropie. Reconstituind întregul dosar al proceselor care au avut loc în perioada amintită, Marius Chelcu prezintă cazul fericit în care dovezile documentare păstrate se completează reciproc, „spre satisfacția istoricului” (p.168), permițând redarea coerentă a unor realități circumscrise vieții și istoriei urbane.

Studiile cuprinse în paginile volumului *Scris, scriitură, text în Țările Române (secolele XV-XVIII)* au o valoare științifică de netăgăduit. Originalitatea cercetării, verticalitatea interpretării surselor istorice, formularea concluziilor credibile, sunt doar câteva dintre elementele care definesc cercetările inserate în paginile volumului coordonat de doamna Monica Dejan. În lumina acestei cărți, despre care îndrăznim să credem că va deveni un reper pentru alte lucrări de specialitate, sensuri noi și neănuite ale scrisului, în deplinătatea sa, sunt relevate cititorului într-o manieră profesionistă și demnă de admirat.

Alexandru Gorea*

Mihail K. Qaramah, *O istorie a Molitfelnicului românesc. Evoluția formularelor Sfintelor Taine (sec. XVI-XVII)*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2022, 307 p.

Cartea de față reprezintă o apariție surprinzătoare și neașteptată, însă foarte bine venită. Cu această lucrare, cunoașterea istoriei uneia dintre cele mai importante cărți de ritual a făcut un pas uriaș, fiind deschizătoare de drumuri pentru cercetările viitoare, atât pentru Molitfelnic, cât și, nădăjduim, pentru alte cărți de cult, cum ar fi Liturghierul, Ceaslovul sau altele. Cercetările anterioare, în special ale lingviștilor și teologilor, s-au oprit asupra tipăriturilor liturgice în general, a ritualurilor componente ale acestei cărți, dar nu asupra Molitfelnicului în mod special, deși avem știință de existența unor cercetări doctorale care au încercat o istorie a acestei cărți, nepublicate însă. Lucrarea de față reprezintă tot teză de doctorat, scrisă de Mihail K. Qaramah, cadru didactic la Facultatea de Teologie a Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, sub coordonarea pr. prof. dr. Dumitru A. Vanca. Autorul dovedește pregătire teologică, o cunoaștere temeinică a limbilor „sacre”, pasiune în cercetare, care au rodit frumos, cu această lucrare ieșind din veșnicele stereotipuri teologice.

Având pregătirea adecvată, cu pricepere și răbdare, autorul a cercetat fiecare manuscris slavo-român, edițiile tipărite ale Molitfelnicului ce se găsesc în biblioteci din țară, ca și multe manuscrise și tipărituri de peste hotare. Acestea au constituit surse de inspirație pentru Molitfelnicul românesc și l-au ajutat pe autor să demonstreze tranziția acestuia dinspre tradiția slavă (sârbească, bulgărească, ruteană sau rusească) spre cea grecească.

Mihail Qaramah a scris un text de aproape trei sute de pagini, împărțit în șase capitole, despărțite, la rândul lor, în subcapitole. Capitolele sunt precedate de un *Cuvânt*

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; gorea.alexandru98@yahoo.com.

înainte, semnat de coordonatorul lucrării, de *Abrevieri* și apoi de o *Introducere*, în care autorul își prezintă obiectivele (principală țintă fiind „realizarea unei istorii a Molitfelnicului românesc din perspectiva liturghologiei” – p. 17), stadiul cercetării și metodologia folosită. Domnul Qaramah și-a limitat cercetarea asupra formularului Tainei Botezului și Mirungerii, Cununii (rânduieților nupțiale), Mărturisirii și Maslului „din pricina numărului vast de rânduieți și rugăciuni ce alcătuiesc conținutul Molitfelnicului” (p. 16).

În primul capitol, *Surse slavo-române* (p. 25-44), autorul descrie sursele pe care și-a clădit lucrarea, atât manuscrise cât și ediții tipărite ale Molitfelnicului, precum și „tradiția” din care autorii și grămăticii acestuia s-au inspirat când au tradus și alcătuit Molitfelnicul. Observăm că manuscrisele, copiate pe întreg cuprinsul țării, sunt inspirate exclusiv din tradițiile slavilor de la sud sau de la est. Tendința s-a menținut și în edițiile tipărite ale Molitfelnicului, însă mitropolitul Dosoftei se desprinde de tradiția slavă, dar nu o abandonează întru totul, și se îndreaptă spre practica grecească atunci când întocmește Molitfelnicul tipărit cu sprijinul material al domnului *Gheorghe* și nu *Ioan* Duca, după cum eronat menționează autorul (p. 38).

Următoarele patru capitole, *Riturile baptismale* (p. 45-118), *Rânduiețile nupțiale* (p. 119-172), *Rânduiala mărturisirii păcatelor* (p. 173-208), *Rânduiala ungerii bolnavului* (p. 209-252), urmează același „tipic”. Fiecare parte începe cu o descriere a rugăciunilor Sf. Taine din sursele studiate, presărată, unde este cazul, cu exemplificări ale tranziției unor rugăciuni de la un moment la altul din cadrul riturilor, explicații cu privire la legătura pe care unele rugăciuni o au sau nu o au cu momentul rânduiei în care sunt plasate, unirea unor rugăciuni, care de asemenea prin conținut nu au nici o legătură cu slujba în care sunt plasate, ci cu altă rânduială, precum și dacă există sau nu un echivalent al rugăciunilor în alte Molitfelnice și cât de vechi ar fi. Urmează o expunere amănunțită a rânduieților fiecărei Taine, dublată de tabele ce compară rânduiețile manuscriselor și tipăriturilor studiate, acestea având un vădit accent liturgic, obositor pentru cei neinteresați de acest aspect, dar, nădăjduim, folositor celor care vor întocmi o nouă ediție a Molitfelnicului. După fiecare capitol, autorul trage „concluzii parțiale”.

Molitfelnicul de la Râmnic și reforma liturgică antimiană (p. 253-275) constituie al șaselea și ultimul capitol al lucrării. Deși Molitfelnicul lui Antim Ivireanul a ieșit de sub tiparniță în anul 1706 și, prin urmare, depășește borna cronologică anunțată în titlul cărții, Mihail Qaramah a vrut să evidențieze noutatea pe care această tipăritură o aduce tradiției liturgice slavo-române, ierarhul preferând tradiția liturgică grecească, în detrimentul celei slave. Prin urmare, conchide autorul, se poate vorbi de o înnoire liturgică „antimiană”, care a constituit o etapă a procesului de unificare și uniformizare a cărților de cult din spațiul românesc (p. 275). În *Concluzii* autorul vine și cu propuneri „pentru recuperarea anumitor uzanțe liturgice sau rugăciuni” din vechile Molitfelnice, îndreptate după necesitățile pastoral-liturgice actuale. Unele sunt bine-venite altele, însă, cam îndrăznețe și mai greu de pus în practică. Urmează *Bibliografia*, dar lipsește indicele, care ar fi fost folositor, în timp ce o anexă cu ilustrații ar fi fost oportună.

Prin urmare, socotim că Mihail Qaramah a pornit „pe calea cea dreaptă a priceperii”, după cum spune *Scriptura*, și nădăjduim că pe viitor ne va mai încânta cu astfel de rezultate.

Celestin Ignat*

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; celestinignat@yahoo.com.

Doi călători elvețieni și lumea românească la începuturile modernității (1808-1811): Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont. Mărturii inedite, editat de Alexandru-Florin Platon, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2021, 398 p.

Autorul lucrării de față, Alexandru-Florin Platon, este un cunoscut profesor al Facultății de Istorie din cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Specialist în istoria mentalităților, antropologie istorică și istoria Evului Mediu european, autor al mai multor studii și lucrări ce tratează atât istoria României, cât și istoria spațiului european, profesorul Platon ne încântă cu o nouă lucrare apărută la Editura Universității ieșene. Despre volumul de față, apărut în colecția *Historica*, coordonată chiar de autor, putem spune că se înscrie în rândul volumelor de documente editate, deoarece profesorul Alexandru Platon a tradus și editat atât jurnalele de călătorie, cât și scrisorile a doi călători elvețieni de la începutul secolului al XIX-lea. Lucrarea, cu un total de 391 de pagini, este structurată în două părți, care la rândul lor sunt divizate în mai multe subcapitole. Prima parte este reprezentată de *Introducere* (p. 9-116), împărțită în patru subcapitole, iar cea de-a doua, *Anexe documentare* (p. 119-391), este divizată la rândul ei în cinci subcapitole, în care sunt redată documentele atât în forma lor originală, cât și în traducere. De asemenea, volumul conține o scurtă listă de *Abrevieri* (p. 7) și un rezumat în limba franceză: *Deux voyageurs Suisses et la monde roumain au début de la modernité (1808-1811): Léonard Revilliod et Charles René Pictet de Rochemont. Temoignages inédits (Résumé)* (p. 319-331), *Bibliografie* (p. 333-340), *Indice de nume* (p. 341-354) și *Ilustrații și facsimile* (p. 355-391).

În cadrul primului subcapitol din *Introducerea* cărții, intitulat *Léonard Revilliod (1786-1867) și Charles René Pictet de Rochemont (1787-1856): două biografii convergente și contextul lor istoric* (p. 10-42), autorul prezintă cadrul social și politic european, axându-se asupra situației Genevei, de unde cei doi pleacă, și asupra spațiului rusesc, unde cei doi subiecți ai lucrării călătoresc. Editorul prezintă biografiile bine documentate ale celor doi, în ordinea cronologică a călătoriilor lor. Următoarele două subcapitole sunt intitulate *Călătoria la Iași a lui Charles René Pictet de Rochemont (aprilie-mai 1808) și dubla ei relatare* (p.42-62) și *Jurnalul călătoriilor lui Léonard Revilliod în Moldova și Basarabia și scrisoarea din Iași (1811)* (p. 63-112), fiind la fel de bine documentate, presărate cu o multitudine de detalii despre cadrul geografic, instituțiile din Moldova, viața familiilor boierești sau comerțul moldovenesc din acea perioadă.

În realizarea acestui studiu, profesorul Platon a cercetat atât documentele vremii, cât și scrierile altor călători din acea perioadă, pentru a stabili astfel cât mai exact valoarea informațiilor din relatările celor doi afaceriști genevezi. Ultimul subcapitol al acestei părți, intitulat *Epilog* (p. 113-117), cuprinde prezentarea atât a sfârșitului vieții celor doi călători și afaceriști genevezi, cât și o serie de neînțelegeri datorate surselor, autorul deosebind relatările adevărate de cele false pe baza altor mărturii din epocă. Spre exemplu avem scrisorile lui D'Espine, care prezintă o altă față a afaceristului genevez, variantă care se corelează mai bine cu întâmplările din acea vreme și pe care autorul o adoptă în vederea stabilirii adevărului istoric. Menționăm faptul că profesorul Alexandru-Florin Platon a consultat mai multe documente inedite din Archives d'État de Genève, care completează sursele editate de istorici români sau străini, dar și izvoare cartografice, narative sau diverse instrumente de lucru. Discutarea cadrului extern în care se încadrează cei doi subiecți, explicațiile din notele de subsol, unde sunt justificate unele fapte ale protagoniștilor, ca și prezentarea personalităților sau locurilor cu care aceștia au luat contact, toate facilitează înțelegerea lucrării de către cititor.

Partea a doua a lucrării, *Anexe documentare*, cuprinde sursa primară a acestei cercetări, jurnalele de călătorie și scrisorile lui Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont, atât în forma lor originală, cât și în traducere. Mai întâi, este reprodusă *Scrisoarea lui Charles René Pictet de Rochemont către Léonard Revilliod* (p. 121-127), urmată de *Scrisorile unui călător în provinciile meridionale ale Rusiei* (p. 129-144) și *Călătorie în Moldova de Léonard Revilliod* (p. 145-222), alături de *Călătorie în Basarabia și Moldova* (p. 223-306) și *Scrisoarea lui Léonard Revilliod către mama sa* (p. 307-318). Un amplu rezumat al lucrării în limba franceză, *Deux voyageurs Suisses et la monde roumain au début de la modernité (1808-1811): Léonard Revilliod et Charles René Pictet de Rochemont. Temoignages inédits (Résumé)* (p. 319-331), sintetizează cercetarea, punând accent pe viața celor doi călători și afaceriști genevezi, date despre familiile acestora și călătoriile lor prin Moldova. O serie de ilustrații – imagini ale scrisorilor și jurnalelor celor doi călători, câteva portrete ale lui Léonard Revilliod și ale părinților săi – obținute de către autor din Archives d'État de Genève, alături de câteva portrete ale lui Charles René Pictet de Rochemont, Jean D'Espine, imagini ale reședinței familiei Pictet, ale „Străzii Mari” din Geneva și ale mormintelor lui Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont, completează fericit volumul.

Deși tratează doar câteva episoade ce țin de implicarea unor oameni veniți din vestul Europei în afaceri la Marea Neagră și Moldova, lucrarea este importantă pentru cunoașterea acestui spațiu la începuturile modernității. Publicarea relatărilor celor doi afaceriști genevezi reprezintă o contribuție istoriografică valoroasă, în condițiile în care nici noua serie de *Călători străini despre Țările Române*, dedicată secolului al XIX-lea, nici lucrările lui Gheorghe Bezviconi, George Pascu, Petre P. Panaitescu sau Nicolae Iorga despre călători străini în spațiul românesc, nu-i menționează. Cei interesați să vadă cum se prezenta Moldova începutului de secol XIX prin ochii unor oameni veniți din Elveția, Léonard Revilliod și Charles René Pictet de Rochemont, sunt invitați să lectureze cartea de față.

Adrian-Ionuț Gilea*

Gheorghe-Florin Știrbăț, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, Iași, Editura PIM, 2019, 343 p.

Lucrarea semnată de Gheorghe-Florin Știrbăț, *Alexandru Enacovici. Din activitatea politică*, apărută în anul 2019, la Editura PIM din Iași, reprezintă rezultatul unei cercetări efectuate pe parcursul a câțiva ani. Însușind nu mai puțin de 343 de pagini, cartea de față este structurată în două părți: prima cuprinde studiul propriu-zis, împărțit în patru capitole și cu un număr inegal de subcapitole, și cea de-a doua, *Anexele*, având 157 de pagini, în care sunt cuprinse cele mai importante discursuri parlamentare ale lui Alexandru Enacovici: autorul a identificat și a transcris intervențiile lui Enacovici din Senat și Adunarea Deputaților, notele explicative fiind prezente și binevenite. Lucrarea beneficiază și de o prefață, scrisă de Simion Alexandru Gavriș, cercetător la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” Iași al Academiei Române.

Gheorghe-Florin Știrbăț este doctor în istorie la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, cu o teză în care s-a ocupat de *Viața politică internă a*

* Muzeograf, Muzeul județean „Vasile Pârvan” Bârlad, România; gilea_adrian@yahoo.com.

României în vremea Războiului de Independență. Aceasta dovedește că autorul este familiarizat cu tumultul vieții politice din România lui Carol I. Demersul de față este unul lăudabil, deoarece cercetarea a fost extinsă de la politica „mare”/„de centru”, la un personaj mai puțin cunoscut astăzi, în speță A. Enacovici. Politicianul liberal nu a fost ales întâmplător. Pe lângă longevitatea politică transpusă în mandatele de deputat, senator, primar și președinte de consiliu județean, cuvintele lui G. Panu i-au suscitat interesul pentru omul politic botoșănean: „Dl. Enacovici este cel mai talentat membru al grupului Vernescu. Vorbitor bun, limpede la gândire, îndrăzneț la tribună, desprins cu resursele vorbei din profesiunea lui de avocat, el face bună figură în Cameră, iar debutul lui a fost foarte fericit, lucru ce cam rar se întâmplă în viața parlamentară”. În ultimele decenii, mai mulți politicieni care au activat în perioada antebelică au beneficiat de atenția istoricilor, fiindu-le dedicate o serie de biografii. Totuși, studiile s-au limitat în mare parte la politicienii care au deținut funcții ministeriale, cum ar fi Manolache Costache Epureanu¹, Alexandru Marghiloman², Dumitru Brătianu³, Dimitrie A. Sturdza⁴, în timp ce elita politică din eșantioanele doi și trei își așteaptă încă biografii. În această categorie poate fi încadrat A. Enacovici, care nu s-a aflat în fruntea unui minister de-a lungul activității sale politice.

În primul capitol al lucrării, *Cine este dl Enacovici*, autorul conturează secvențele biografice ale viitorului om politic. În această direcție, Gheorghe-Florin Știrbăț a studiat diverse documente de arhivă aflate la Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Botoșani, dar și unele surse secundare și instrumente de lucru. Pe lângă aspecte ce țin de familia politicianului, sunt amintite diverse confuzii care s-au perpetuat de-a lungul vremii, cum ar fi, de pildă, anul nașterii al lui A. Enacovici. Având în vedere vârsta eligibilă pentru alegerea senatorilor în Parlamentul Vechiului Regat, autorul susține anii 1842 sau 1844, ca an de naștere, spre deosebire de 1848, cel mai des menționat până acum în lucrările de specialitate. În cel de-al doilea capitol, *Primar și deputat*, totodată și cel mai întins ca număr de pagini (80) și de subcapitole (șase), autorul prezintă modul în care A. Enacovici a fost implicat în evenimentele politice din ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea. Pe lângă opiniile omului politic din rândurile oficiosului de orientare liberală pe care-l patrona, „Vocea Botoșanilor”, informațiile au fost coroborate cu ajutorul periodicelor: „Monitorul Oficial al României”, „Desbaterile Adunării Deputaților”, „Desbaterile Senatului”, „Voința Națională”, „Epoca” etc. Concomitent, nu este omis nici modul în care A. Enacovici a activat pe eșichierul politic românesc antebelic. Deși a debutat în rândurile Partidului Național Liberal la mijlocul anilor 70 ai secolului XIX, omul politic botoșănean a fost unul dintre cei mai activi membri ai Partidului Liberal-Conservator, această perioadă echivalând cu apogeul său politic, când se presupune că ar fi fost chiar „ministeriabil”.

Al treilea capitol, *În vremea guvernării liberale (1895-1899)*, cuprinde analiza principalelor intervenții parlamentare ale lui A. Enacovici, care au vizat diverse subiecte, în general referitoare la „Țara de Sus”, cu precădere asupra dezvoltării orașului Botoșani. Nu a fost trecut cu vederea de către autor nici modul în care Enacovici s-a reorientat din punct

¹ Simion Alexandru Gavriș, *Ipostazele unei biografii politice: Manolache Costache Epureanu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.

² Balan Maria, *Alexandru Marghiloman (1854-1925). Omul politic și epoca sa*, Teză de doctorat, Academia Română Filiala Iași, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași, 2018.

³ Anastasie Iordache, *Dumitru Brătianu. Diplomatul, doctrinarul liberal și omul politic*, București, Editura Paideia, 2003.

⁴ Mihaela Damean, *Personalitatea omului politic Dimitrie A. Sturdza*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2012.

de vedere politic, făcând trecerea spre „tabăra drapelistă”, condusă de Petre S. Aurelian începând cu finele anului 1896. În *Începutul unei ere noi*, ultimul capitol, îl regăsim pe A. Enacovici în afara activității parlamentare, pentru o perioadă de aproximativ opt ani (1899-1907), consecință a opțiunilor sale politice din timpul guvernării liberale de la sfârșitul veacului al XIX-lea. Totodată, este surprins modul în care politicianul botoșănean a fost nevoit să se adapteze noilor realități politice și sociale marcate de răscoala țărănească din 1907, care au culminat cu inițiativa de revizuire a Constituției. Mare proprietar, Enacovici accepta ideea de împrumut a țăranilor, dar din considerente politice. Trebuie să remarcăm că pe parcursul lucrării A. Enacovici nu este prezentat doar într-o lumină pozitivă, dimpotrivă. Demersul autorului este întocmit într-o manieră pertinentă, fără a omite criticile aduse și actele mai puțin onorabile din epocă puse pe seama omului politic botoșănean. Bunăoară, este evidențiat faptul că A. Enacovici nu și-a îndeplinit obligațiile din punct de vedere legal referitoare la executarea anumitor dispoziții testamentare ale fratelui său, dr. Șerban Enacovici, aducând un prejudiciu primăriei Botoșanilor de cel puțin 120.000 de lei. Un alt exemplu este „procesul Enășescu-Enacovici”, din 1887, cel din urmă fiind acuzat de agresiune fizică, alături de alți complici, față de Nicu Enășescu, candidat guvernamental din partea județului Botoșani la alegerile parlamentare de la sfârșitul anului 1886.

În concluzie, cu toate că au trecut trei ani de la publicarea acestei lucrări, considerăm valide ipotezele autorului și apreciem demersul său de a aduce în atenția cititorilor aspecte mai puțin cunoscute ce țin de viața politică antebelică, pornind de la viața și activitatea unui om politic liberal mai puțin cunoscut.

Andrei Bordeianu*

Radu Mârza, *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900*, Iași, Editura Polirom, 2022, 504 p.

Situat în prezent în Republica Cehă și cunoscut sub denumirea de Karlovy Vary, orașul Karlsbad a fost în secolul al XIX-lea o perlă a stațiunilor din Europa Centrală, nu doar datorită proprietăților pe care le aveau izvoarele sale termale, ci și prin prisma activităților variate de petrecere a timpului liber. Parte a Monarhiei Austro-Ungare, această destinație turistică a fost considerată, grație numărului însemnat de pacienți și vizitatori din înalta societate, iar ulterior dintr-un spectru socio-profesional diversificat, un reper al *loisirului* și al începuturilor turismului balnear modern de pe continentul european.

Abordarea unei teme ca mersul la băi, din perspective multiple (culturală, socială, economică și chiar politică), a făcut obiectul celei mai recente apariții editoriale, semnată de universitarul clujean Radu Mârza. Prin intermediul lucrării *Călători și pacienți români la Karlsbad. O istorie culturală a mersului la băi pe la 1900*, publicată în anul 2022, la Editura Polirom, autorul ne invită la o călătorie peste hotare, pe urmele „Kurgăștilor” români (cuvântul provine de la termenul german *Kurgäste* și înseamnă oaspeți ai unei stațiuni balneare), pentru a descoperi efectele benefice ale apelor minerale de la Karlsbad, atmosfera relaxantă din timpul plimbărilor în parcuri sau sub colonade și confortul dictat de standardele înalte din domeniul hotelier, al restaurantelor și cafenelelor. Nu putem omite faptul că în urmă cu doi ani a existat un precedent al cărții de față, *Călători români privind pe fereastra*

* Masterand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; andrei6910@yahoo.ro.

trenului. *O încercare de istorie culturală (1830-1930)*, a aceluiași autor, iar demersurile propuse ni se par firești, dacă ne raportăm la activitatea de cadru universitar pe care istoricul o desfășoară ca titular al cursurilor de turism cultural de la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj.

Publicația de față este deschisă de o introducere în care autorul justifică importanța temei abordate, prezentând factorii care au stimulat dezvoltarea gustului pentru călătorii în rândul românilor, cu precădere al celor din provinciile aflate sub stăpânire Austro-Ungară, și rolul acestor deplasări, care au oferit posibilitatea reprezentanților protipendadei, întorși din străinătate, de a aduce în spațiul românesc germenii schimbării și dezvoltării societății românești în domenii variate: cultural, economic, politic și social. Lucrarea este structurată tematic, în opt capitole, iar din punct de vedere cronologic acoperă *Secolul națiunilor*, cu accente pe acea perioadă de prosperitate și de îmbunătățire a calității vieții, cunoscută ca *Belle Époque*.

În primul capitol, „*Cel mai frumos spital al Europei*” (*Istoria Karlsbadului*), autorul realizează un istoric al stațiunii, familiarizându-și cititorii cu momentele cele mai importante din evoluția orașului amintit, din cele mai vechi timpuri și până în zilele noastre: cunoașterea izvoarelor termale încă din preistorie, atestarea documentară a orașului din secolele XIII-XIV, legendele țesute în jurul acestui loc în veacurile XVI și XVIII, publicațiile primilor medici (Venceslaus (Václav) Payer, Thomas Jordan, David Becher, Jean de Carro), privind apele minerale și întrebuiințările lor, reprezentative pentru începuturile balneologiei ca domeniu distinct al medicinei, individualizarea Karlsbadului ca destinație turistică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, evoluția numărului de vizitatori și periclitatea afacerilor balneare în funcție de evenimentele politico-militare de pe scena europeană (revoluțiile de la 1848-1849, Războiul Austro-Prusac, Primul Război Mondial). Nu sunt trecute cu vederea nici evenimentele reprezentative pentru istoria recentă la care stațiunea din Boemia a fost un martor tăcut: discursul lui Konrad Henlein (aprilie 1938), liderul unor organizații politice sudete de orientare național-socialistă, urmat de redactarea documentului „Programul de la Karlsbad”, vizita cancelarului Adolf Hitler (octombrie 1938), încorporarea în Reich-ul german (1939), „eliberarea” localității de Armata Roșie (1945), lugubra dominație sovietică (1945-1989) și, în final, revenirea la strălucirea de odinioară.

Cel de-al doilea capitol, „*Mecca balneologilor*”, ne dezvăluie prezența din a doua jumătate a secolului al XIX-lea a unui număr semnificativ de medici români la Karlsbad, dintre care îi amintim pe: Iuliu Traian Mera, Romulus L. Crăciun, I. Popper, Enea Nicola, Nicolae Comșa, Alexandru Vaida-Voevod (a profestat la Karlsbad între 1899-1900 și înainte de Marele Război, între 1911-1914), Grigore Graur, Moritz (Nicu) Căhănescu, Virgil Ciobanu. Atestată prin anunțurile de mică publicitate din presa vremii sau în lucrări cu caracter memorialistic (*Memoriile* lui Alexandru Vaida-Voevod, spre exemplu), activitatea celor amintiți mai sus în stațiunea din Boemia era completată de contribuții științifice în domeniul în care activau și de discursul medical de popularizare, prezent mai ales în reviste destinate unui public mai cultivat. Totodată, organizarea asociațiilor profesionale, a congreselor de balneologie și a cursurilor de perfecționare au avut rolul de a susține stabilimentele balneare românești în fața concurenței străine, invocându-se ca argument similaritatea caracteristicilor fizico-chimice ale apelor minerale de la noi cu cele de peste hotare.

Karlsbad-ul a fost destinația turistică preferată de persoane publice din Vechiul Regat, din provinciile locuite de români, dar aflate sub stăpânirea Imperiului Austro-Ungar, sau din România Întregită de după Primul Război Mondial. Domnitorul Țării Românești, Alexandru Ipsilanti, cel al Moldovei, Mihail Sturdza, frații Golescu (promotori ai revoluției de la 1848), membrii familiei Brătianu (Ion C. Brătianu, soția acestuia, Pia Brătianu, fiicele Sabina Cantacuzino, Maria, mama poetului Ion Pillat, Caliopăia, cunoscută ca Pia Alimăneșteanu), Alexandru Vaida-Voevod, poetul George Coșbuc, dramaturgul Ion Luca

Caragiale, dar și înalți prelați ortodocși, precum patriarhul României, Miron Cristea, sunt doar o parte din cele mai reprezentative personalități care se regăsesc în paginile celui de-al treilea capitol al lucrării de față, cel mai amplu, intitulat „*La ape, birturi, pe promenade auzi românești la fiețe pas*” (*Vizitatorii români la Karlsbad*). Acesta se încheie cu prezentarea unei zile din viața unui „Kurgast” român, de la primele ore ale dimineții până seara târziu, varietatea activităților care puteau fi desfășurate în Karlsbad, având rolul de a exprima totodată funcțiile pe care stațiunea cosmopolită le îndeplinea: de tratare a unor afecțiuni, de recuperare medicală, de socializare, recreere, divertisment și de reprezentare socială.

Următoarele două capitole, *Capitala de vară a Europei (Politică internațională la Karlsbad)* și „*Mi-a sosit deunăzi un teanc de gazete din țară, un odios pachet de minciuni*” (*Politică românească la Karlsbad*), sunt dedicate dimensiunii politice pe care orașul a căpătat-o în special în ultimele două secole. Adesea, monarhi europeni (kaizerul Wilhelm I al Germaniei, împăratul Austriei, Francisc Iosif, regele Serbiei, Alexandru I), însoțiți de oficialități ale statului, alegeau stațiunile balneare, de munte sau de mare, și implicit Karlsbadul, prin prisma discreției pe care o ofereau. Nu de puține ori întâlnirile unor înalți demnitari cu ocazia curelor de ape minerale constituiau paravane pentru discutarea chestiunilor ce priveau interesele unor țări și pentru analizarea discretă a aliaților, ori a potențialilor adversari sau inamici. Autorul realizează în ambele segmente ale cărții o trecere în revistă a unor evenimente în care au fost implicați politicieni și diplomați europeni (Otto von Bismarck, Georges Clemenceau), dar și români (Dimitrie A. Sturdza, Ion I. C. Brătianu, Alexandru Marghiloman, Iuliu Maniu, etc.) care, odată ajunși la Karlsbad, au îmbinat tratamentele medicale cu activitatea politică, fațete ale acestora din urmă reflectându-se în diferite surse românești. Încercările de a atenua tensiunile dintre diverse state ale Europei, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul veacului al XX-lea, care, inevitabil, au determinat declanșarea primei conflagrații mondiale (1914-1918), noile realități politice de după 1918, rolul jucat de Cehoslovacia în politica internațională interbelică, dinamica relațiilor româno-cehoslovace, cele două state fiind membre ale Micii Antante (1921), criza regiunii sudete (din care Karlovy Vary a făcut parte după dezintegrarea Monarhiei Dualiste) reprezintă o parte din momentele evocate și care s-au oglindit în istoria stațiunii amintite.

Vara, obligatoriu, la Karlsbad (Mondenități) reprezintă titlul care sintetizează esența capitolului VI, pornind de la premisa că orașul din Europa Centrală a fost pentru societatea românească, dar mai ales pentru protipendadă și elita politică a țării, un reper cultural și un etalon al standardelor de calitate. De această dată Radu Mârza și-a analizat sursele documentare dintr-un alt unghi, cel al imaginarului social și al mondenului. Imaginea stațiunii ca punct de referință pe harta destinațiilor de lux a fost construită de presa interbelică din România, preponderentă în această secțiune a cărții, prin intermediul știrilor senzationale (sosirea Reginei Maria la Karlsbad cu un aeroplan pilotat de ginerele ei), a caricaturilor în care se ironizau personalități politice (Octavian Goga) sau moravurile vremii, a fotografiilor (cu Regina Maria a Iugoslaviei sau Iuliu Maniu), a anunșurilor publicitate despre concerte, evenimente sportive (curse de cai, golf, ciclism) și distracții practicate la limita legii (jocurile de noroc).

Ultimele două capitole, „*Este apa care pe la noi se plătesce în prețul vinului...*” (*Karlsbadul economic*) și „*Gara inundată de lume, mulțimea de birje...*” (*Transporturile la Karlsbad*), creionează perspectiva economică asupra stațiunii. Autorul abordează o serie de aspecte precum: costurile călătoriilor și ale vacanțelor la Karlsbad, mecanismele economice și financiare care au facilitat deplasarea la Karlovy Vary după Marele Război, promovarea în presă a agențiilor de turism, a birourilor de informare, a hotelurilor, restaurantelor,

pensiunilor și a cabinetelor medicale. Titlul capitolului care încheie vastul volum, dedicat mersului la băi, face trimitere la mijloacele de transport care facilitau deplasarea vizitatorilor la stațiunea Europei Centrale. O atenție deosebită este acordată rețelei de căi ferate, rutelor feroviare, în special trenurilor, acestea din urmă îndeplinind funcția de socializare și de observare a mediului înconjurător până la destinație. Nu sunt omise de autor nici formele de transport local (trăsurile cu unul sau doi cai), automobilele și avioanele, însă nu la fel de populare ca cele menționate anterior.

La sfârșitul cărții remarcăm existența unei secțiuni de anexe care cuprinde o serie de articole de presă, reprezentative pentru subiectul abordat, iar materialul ilustrativ, alcătuit din fotografii, reclame, afișe sau cărți poștale, multe din colecția personală a autorului, dă farmec lucrării și permite o percepție mai clară asupra Karlsbadului din trecut. Nu în ultimul rând, un plus de valoare este dat publicației de cuvântul înainte al profesorului universitar Alin Ciupală, care argumentează importanța celebrului oraș la nivel european, dar și în mentalul colectiv al societății românești, argumentele invocate luând forma unei invitații pentru cititori, de a se alătura aventurii în care ne poartă volumul istoricului Radu Mârza.

Publicația de față reprezintă o cercetare de istorie culturală și socială, autorul reușind să surprindă ansamblul factorilor care a generat succesul stațiunii balneare Karlsbad. Reprezentativă pentru un fenomen amplu, respectiv dezvoltarea turismului european din ultimele două secole, prezenta lucrare ne dezvăluie că faima unui asemenea loc nu depindea doar de proprietățile curative ale izvoarelor termale, ci și de calitatea actului medical prestat de medici, inclusiv români, de infrastructura de transport, de mijloacele de divertisment, de petrecere a timpului liber sau de confortul pus la dispoziție de hoteluri și pensiuni. Prezența unor personalități ilustre ale Europei (monarhi, diplomați, politicieni) la Karlsbad, pentru a face politică sau pentru curele cu ape minerale, și mondenitățile, care nu scăpau de vigilența jurnaliștilor, sporeau prestigiul acestor meleaguri, orașul balnear devenind astfel pentru societatea românească un reper pe harta turistică a secolului al XIX-lea și în perioada interbelică.

Renata-Gabriela Buzău*

Sonya Orfalian, *Mărturii ale copiilor armeni 1915-1922*, Iași, Editura Polirom, 2022, 218 p.

Sonya Orfalian s-a născut în 1958 în Libia într-o familie de refugiați armeni și este scriitor, traducător și artist, în prezent trăind la Roma. Activitatea sa vizează, în special, cercetarea și documentarea moștenirii culturale și a vechilor tradiții ale Armeniei. Printre cărțile publicate se numără colecțiile de basme armene *A cavallo del vento. Fiabe d'Armenia* (2017), *C'era e non c'era. Fiabe dalla terra d'Armenia* (2016), dar și volumul dedicat artei culinare armene *La cucina d'Armenia. Viaggio nella cultura culinaria di un popolo* (2009).

Lucrarea *Mărturii ale copiilor armeni 1915-1922* își propune să aducă la lumină mărturiile unor martori supraviețuitori ai genocidului armenilor din perioada menționată în titlu. Autoarea însăși a trăit în anii 1958-1970 în Libia și ulterior, în Italia, ca apatridă, considerând că este firesc ca monstruoșitatea și sălbăticia atentatelor din perioada 1915-1922 să fie adusă la cunoștința cititorilor. Cartea nu este formată din capitole, ci din treizeci și șase de povestiri, mărturii ale întâmplărilor trăite, fiecare cu o mică introducere, un conținut, un

* Muzeograf, Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț, România; renata_gabriela89@yahoo.com.

deznodământ, dar și o scurtă concluzie personală. Aceste istorisiri sunt de o cruzime înfiorătoare, în ele povestindu-se numai despre moarte și suferință, narațiunile aparținând unor persoane care, în momentele respective, erau copii cu vârsta cuprinsă între 10-15 ani.

Contextul istoric anterior acestui masacu al armenilor înfățișa Imperiul Otoman la sfârșitul sec. al XVIII-lea și în decursul sec. al XIX-lea într-un declin care nu mai putea fi stopat. Populația sa era formată din musulmani, în proporție de două treimi, și din creștini și evrei, în proporție de o treime. În perioada 1894-1896, pe fondul emancipării armenilor, sultanul Abdul Hamid a dat un ordin de masacrare a peste 200.000 dintre aceștia. În al doilea deceniu al sec. al XX-lea, junii turci, adepți ai panturcismului, hotărâsc, în colaborare cu guvernul de la putere, deportarea și exterminarea armenilor, motivația fiind obținerea unui teritoriu fără opozanți pentru viitorul stat turc. Din acest moment încep acțiunile povestite în cele treizeci și șase de relatări ale copiilor armeni.

Metoda aleasă pentru o dintre armeni a fost deportarea, prin marș de sute de kilometri, de pe urma căruia nu au supraviețuit mulți oameni. O altă metodă a reprezentat-o uciderea pe loc sau în diverse momente ale călătoriei a oricărui membru al convoiului, indiferent de sex sau origine socială. Jandarmii care îi păzeau pe deportați dispuneau după voie de viețile acestora, violau femei sau ucideau chiar și copii mici. Convoaiele erau decimate regulat și de bandele de ucigași eliberați din închisori de către autorități și antrenați să ucidă în cadrul taberelor Ministerului de Război.

Numărul acestor povestiri, treizeci și șase, nu este ales întâmplător, el constituind numărul literelor din alfabetul armean. Fiecare povestire are drept titlu numele copilului care o relatează, aceștia fiind printre pușinii armeni supraviețuitori ai acestui masacu și, tocmai de aceea, povestirile lor, relatate după foarte mulți ani de la petrecerea evenimentelor, sunt cu atât mai interesante și mai vii. Copiii, astăzi adulți, încearcă să relateze exact sentimentele resimțite în acele momente, în cea mai mare parte lucrarea prezentând o dramă trăită în mod conștient, fără a-i cunoaște limitele și consecințele. Supraviețuitorii acestui genocid sunt purtători ai mesajelor familiilor lor, ai căror membri nu au supraviețuit, mesaj de a nu-i uita pe cei care au încercat să păstreze neîntinată ființa națională armeană și au pus, astfel, bazele statului armean modern. Ei au reușit, cu eforturi inimaginabile, să reziste terorii și groazei instalate în mințile și sufletele lor, iar povestirile constituie un mijloc de evadare din toată această dramă trăită.

Cartea vrea să clarifice emigrarea forțată a unui popor și supraviețuirea, cu mari sacrificii, a acestuia. Ideile principale care reies din text sunt că armenii, care au suferit acest genocid, erau nevinovați, iar călăii acestora au comis acest masacu. Armenii și-au dat seama că, dacă cedează acestei amenințări și terori psihice și fizice, riscă să dispară ca popor. Lucrarea de față reprezintă un instrument de lucru foarte util tuturor categoriilor de cititori, un capitol al manualului de istorie a Armeniei. Datorită celor treizeci și șase de povestiri, autorul contribuie la conturarea dramei unui popor, obligat să reziste genocidului, să se reorganizeze și să supraviețuiască. Originalitatea și unicitatea conținutului acestui volum al Sonyei Orfalian rezidă în simplitatea durității celor treizeci și șase de povestiri. Poate nu întâmplător, coperta ne prezintă un șir de copii cu sacii de călătorie în spate, care nu mai au nimic pe lume în afara lucrurilor ce se găsesc în acei saci. Deși limitată la o perioadă care pare foarte restrânsă, lucrarea poate fi considerată printre cele mai importante volume memorialistice de istorie contemporană a armenilor.

*Bogdan Iutiș**

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, România; bogdaniutis@yahoo.com.

ABREVIERI

<i>AARMSI</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice
<i>AARMSL</i>	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Literare
<i>AARPAD</i>	= „Analele Academiei Române”, seria II, București, 1879-1916
<i>AA.SS.</i>	= <i>Acta Sanctorum</i> , ed. Bollandisti, III ^a ediție, Parigi 1863-1870
<i>AB</i>	= Arhivele Basarabiei
<i>ACNSAS</i>	= Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
<i>AE</i>	= L'Année Epigraphique, Paris
<i>AIR</i>	= Arhiva Istorică a României
<i>AIAC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>AIIC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Cluj
<i>AIINC</i>	= Anuarul Institutului de Istorie Națională, Cluj
<i>AIIX</i>	= Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
<i>ALIL</i>	= Anuarul de Lingvistică și Istorie Literară, Iași
<i>ALMA</i>	= <i>Archivum Latinitatis Medii Aevi</i> . Genève.
<i>AM</i>	= Arheologia Moldovei, Iași
<i>AMAE</i>	= Arhiva Ministerului Afacerilor Externe
<i>AmAnthr</i>	= American Anthropologist, New Series, Published by Wiley on behalf of the American Anthropological Association
<i>AMM</i>	= Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
<i>AMMB</i>	= Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași
<i>AMN</i>	= Acta Musei Napocensis
<i>AMR</i>	= Arhivele Militare Române
<i>AMS</i>	= Anuarul Muzeului din Suceava
<i>ANB</i>	= Arhivele Naționale, București
<i>ANC</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Cluj
<i>ANDMB</i>	= Arhivele Naționale. Direcția Municipiului București
<i>ANG</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Județean Galați
<i>ANI</i>	= Arhivele Naționale, Iași
<i>ANIC</i>	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
<i>ANR-Cluj</i>	= Arhivele Naționale, Cluj-Napoca
<i>ANR-Sibiu</i>	= Arhivele Naționale, Sibiu
<i>ANRM</i>	= Arhivele Naționale ale Republicii Moldova, Chișinău
<i>ANRW</i>	= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin-New York
<i>ANSMB</i>	= Arhivele Naționale. Serviciul Municipiului București
<i>ANV</i>	= Arhivele Naționale, Vaslui
<i>AO</i>	= Arhivele Olteniei
<i>AP</i>	= Analele Putnei
<i>APH</i>	= Acta Poloniae Historica, Varșovia
<i>AqLeg</i>	= <i>Aquila Legionis. Cuadernos de Estudios sobre el Ejército Romano</i> , Salamanca
<i>AR</i>	= Arhiva Românească
<i>ArchM</i>	= Archiva Moldaviae, Iași
<i>ArhGen</i>	= Arhiva Genealogică
„Arhiva”	= „Arhiva”. Organul Societății Științifice și Literare, Iași
<i>ArhMold</i>	= Arheologia Moldovei
<i>ASRR</i>	= Arhiva Societății Române de Radiodifuziune
<i>AȘUI</i>	= Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

<i>ATS</i>	= Ancient Textile Series, Oxbow Books, Oxford și Oakville
<i>AUAIC</i>	= Arhiva Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași
<i>AUB</i>	= Analele Universității „București”
<i>BA</i>	= <i>Biblioteca Ambrosiana</i> , Roma, Città Nuova Editrice
<i>BAR</i>	= Biblioteca Academiei Române
<i>BArchB</i>	= Bundesarchiv Berlin
<i>BAR int. ser.</i>	= British Archaeological Reports, International Series
<i>BBRF</i>	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
<i>BCIR</i>	= Buletinul Comisiei Istorice a României
<i>BCMI</i>	= Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice
<i>BCU-Iași</i>	= Biblioteca Centrală Universitară, Iași
<i>BE</i>	= Bulletin Epigraphique
<i>BF</i>	= Byzantinische Forschungen, Amsterdam
<i>BJ</i>	= Bonner Jahrbücher, Bonn
<i>BMI</i>	= Buletinul Monumentelor Istorice
<i>BMIM</i>	= București. Materiale de istorie și muzeografie
<i>BNB</i>	= Biblioteca Națională București
<i>BNJ</i>	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
<i>BOR</i>	= Biserica Ortodoxă Română
<i>BS</i>	= Balkan Studies
<i>BSNR</i>	= Buletinul Societății Numismatice Române
<i>ByzSlav</i>	= Byzantinoslavica
<i>CA</i>	= Cercetări arheologice
<i>CAI</i>	= Caiete de Antropologie Istorică
<i>CartNova</i>	= <i>La ciudad de Carthago Nova 3: La documentación epigráfica</i> , Murcia
<i>CB</i>	= Cahiers balkaniques
<i>CC</i>	= Codrul Cosminului, Suceava (ambele serii)
<i>CCAR</i>	= Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București
<i>CCh</i>	= <i>Corpus Christianorum</i> , Turnhout
<i>CChSG</i>	= <i>Corpus Christianorum. Series Graeca</i>
<i>CCSL</i>	= <i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout, Brepols
<i>CDM</i>	= <i>Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat</i> , București, vol. I-V; supl. I.
<i>CDȚR</i>	= <i>Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului</i> , București, vol. II-VIII, 1974-2006
<i>Chiron</i>	= Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, 1971
<i>CI</i>	= Cercetări istorice (ambele serii)
<i>CIL</i>	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
<i>CL</i>	= Cercetări literare
<i>CLRE</i>	= <i>Consuls of the Later Roman Empire</i> , eds. R. S. Bagnall, A. Cameron, S. R. Schwartz, K. A. Worp, Atlanta, 1987
<i>CN</i>	= Cercetări Numismatice
<i>CNA</i>	= Cronica Numismatică și Arheologică, București
<i>CSCO</i>	= <i>Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium</i> , Louvain
<i>CSEA</i>	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis</i> , Roma, Città Nuova Editrice
<i>CSEL</i>	= <i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, De Gruyter
<i>CSPAMI</i>	= Centrul de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Centrale, Pitești
<i>CT</i>	= Columna lui Traian, București
<i>CTh</i>	= <i>Codex Theodosianus</i> . Theodosiani, Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, I, edidit adsumpto apparatu P. Kruegeri, Th. Mommsen, Hildesheim, 1970-1971
<i>Cv.L</i>	= Convorbiri literare (ambele serii)

„Dacia”, N.S.	= Dacia. Nouvelle Série, Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București
DANIC	= Direcția Arhivelor Naționale Istoric Centrale
DGAS	= Direcția Generală a Arhivelor Statului
DI	= Diplomatarium Italicum
DIR	= <i>Documente privind istoria României</i>
DIRRI	= <i>Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independență</i>
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DTN	= <i>Din trecutul nostru</i> , Chișinău
DRH	= <i>Documenta Romaniae Historica</i>
EB	= Études Balkaniques
EBPB	= Études byzantines et post-byzantines
EDCS	= <i>Epigraphik-Datenbank Clauss-Slaby</i> (http://www.manfredclaus.de/)
EDR	= <i>Epigraphic Database Roma</i> (http://www.edr-edr.it/default/index.php)
EpigrAnat	= Epigraphica Anatolica, Münster
ER Asturias	= F. Diego Santos, <i>Epigrafia Romana de Asturias</i> , Oviedo, 1959.
Gerión	= Gerión. Revista de Historia Antigua, Madrid
GB	= Glasul Bisericii
GCS	= <i>Die Griechischen Christlichen Schriftsteller</i> , Leipzig, Hinrichs, 1897-1969
GLK	= <i>Grammatici Latini Keil</i>
HEp	= <i>Hispania Epigraphica</i> , Madrid
„Hierasus”	= <i>Hierasus</i> . Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Botoșani
HM	= Heraldica Moldaviae, Chișinău
HU	= Historia Urbana, Sibiu
HUI	= Historia Universitatis Iassensis, Iași
IDR	= <i>Inscripțiile din Dacia romană</i> , București-Paris
IDRE	= <i>Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie</i> , I-II, Bucarest, 1996, 2000
IGLN	= <i>Inscriptions grecques et latines de Novae</i> , Bordeaux
IGLR	= <i>Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România</i> , București, 1976
IILPecs	= <i>Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften</i> , Pecs, 1991
ILAlg	= <i>Inscriptions latines d'Algérie</i> , Paris
ILB	= <i>Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae</i> , Sofia, 1989
ILD	= <i>Inscripții latine din Dacia</i> , București
ILN	= <i>Inscriptions latines de Novae</i> , Poznań
ILLPRON	= <i>Inscriptionum Lapidarium Latinarum Provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV repertarum indices</i> , Berlin, 1986
ILS	= <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , 1892
IMS	= <i>Inscriptiones Moesiae Superioris</i> , Belgrad
IN	= „Ioan Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal Iași
ISM	= <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine</i> , București, vol. I-III, 1983-1999
JGO	= <i>Jahrbücher für Geschichte Osteuropas</i>
JL	= <i>Junimea literară</i>
JRS	= <i>The Journal of Roman studies</i> , London
LR	= <i>Limba română</i>
MA	= <i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
MCA	= <i>Materiale și cercetări arheologice</i>
MEF	= <i>Moldova în epoca feudalismului</i> , vol. I-XII, 1961-2012, Chișinău
MEFRA	= <i>Mélanges de l'École française de Rome: Antiquité</i> , Roma

MGH	= <i>Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi</i> , Berlin 1877-
MI	= Magazin istoric, București
MIM	= Materiale de istorie și muzeografie
MM	= Mitropolia Moldovei
MMS	= Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	= Muzeul Național, București
MO	= Mitropolia Olteniei
MOF	= Monitorul Oficial al României
Navarro	= M. Navarro Caballero, <i>Perfectissima femina. Femmes de l'élite dans l'Hispanie romaine</i> , Bordeaux, 2017.
NBA	= <i>Nuova Biblioteca Agostiniana</i> , Roma, Institutum Patristicum Augustinianum
NDPAC	= <i>Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane</i> , I, A-E, 2e edizione, Marietti, 2006; III, P-Z, 2e edizione, Marietti, 2008
NEH	= Nouvelles études d'histoire
OI	= Opțiuni istoriografice, Iași
OPEL	= <i>Onomasticon provinciarum Europae latinarum</i> , vol. I-IV, Budapesta-Viena, 1994-2002
PG	= <i>Patrologiae cursus completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Paris, 1886-1912
PIR	= <i>Prosopographia Imperii Romani. Saec. I.II.III</i> , editio altera, Berlin.
PLRE	= <i>Prosopography of the Later Roman Empire</i> , 3 vol., eds. A. H. M. Jones, J. R. Martindale, and J. Morris, Cambridge, 1971-1992
RA	= Revista arhivelor
RBAR	= Revista Bibliotecii Academiei Române, București
RC	= Revista catolică
RdI	= Revista de istorie
REByz	= Revue des Études Byzantines
RER	= Revue des études roumaines
RESEE	= Revue des études Sud-Est européennes
RHP	= <i>Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. I: Die Inschriften</i> , Viena
RHSEE	= Revue historique de Sud-Est européen
RI	= Revista istorică (ambele serii)
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIB	= <i>Roman Inscriptions of Britain</i> , Londra
RIM	= Revista de Istorie a Moldovei, Chișinău
RIR	= Revista istorică română, București
RIS	= Revista de istorie socială, Iași
RITL	= Revista de istorie și teorie literară
RIU	= <i>Die römischen Inschriften Ungarns</i> , Budapesta
RJMH	= The Romanian Journal of Modern History, Iași
RM	= Revista muzeelor
RMD	= <i>Roman Military Diplomas</i> , Londra
RMM	= <i>Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums</i> , Mainz
RMM-MIA	= Revista muzeelor și monumentelor, seria Monumente istorice și de artă
RMR	= Revista Medicală Română
RRH	= Revue roumaine d'histoire
RRHA	= Revue roumaine de l'histoire de l'art
RRHA-BA	= Revue Roumaine d'Histoire de l'Art. Série Beaux Arts
RSIAB	= Revista Societății istorice și arheologice bisericești, Chișinău
Rsl	= Romanoslavica

<i>SAHIR</i>	= Studia et Acta Historiae Iudaeorum Romaniae, București
<i>SAI</i>	= Studii și Articole de Istorie
<i>SCB</i>	= Studii și cercetări de bibliologie
<i>Sch</i>	= <i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>SCIA</i>	= Studii și cercetări de istoria artei
<i>SCIM</i>	= Studii și cercetări de istorie medie
<i>SCIV/SCIVA</i>	= Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
<i>SCN</i>	= Studii și Cercetări Numismatice, București
<i>SCȘI</i>	= Studii și cercetări științifice, Istorie
<i>SEER</i>	= The Slavonic and East European Review
<i>SHA</i>	= <i>Scriptores Historiae Augustae</i>
<i>SJAN</i>	= Serviciul Județean al Arhivelor Naționale
<i>SMIC</i>	= Studii și materiale de istorie contemporană, București
<i>SMIM</i>	= Studii și materiale de istorie medie, București
<i>SMIMod</i>	= Studii și materiale de istorie modernă, București
<i>SOF</i>	= Südost-Forschungen, München
<i>ST</i>	= Studii Teologice, București
<i>StAntArh</i>	= <i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>T&MBYZ</i>	= <i>Travaux et Mémoires du Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines</i>
<i>ThD</i>	= Thraco-Dacica, București
<i>TR</i>	= Transylvanian Review, Cluj-Napoca
<i>TV</i>	= Teologie și viața, Iași
<i>ZPE</i>	= Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
<i>ZSL</i>	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde